

રસિકનાં કાવ્યો

હવે પછી

સં વા દ સં અ હ

મા લ વા તા ઝો

ગ દ સં અ હ

રસિકનાં કાવ્યો

વિ. ય. આવસતથી

મારો વ્યુવન-મંત્ર --
"પ્રેમ એજે ત્યાગ"

• સોલ એજંડસ •

આર. આર. શેઠની કંપની, બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

: પ્રકાશક :

વિઠ્ઠલરાય ચ. આવસત્થી
ભાણેકવાડી, ભાવનગર

૩૨૦૮૪

અદેખ
જિલા. ૩૩
આધાવિ
(સાસી)

રૂ. ૧-૮-૦

32084

: મુદ્રક :

કસ્તુરચંદ હગનલાલ શાહ
શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
રાવપુરા : વ ડો દ રા
તારીખ ૨ : ૬ : : ૧૯૩૪

ઉપોદ્ધાત

વસંતના અનિવ્રતની લલરીઓ ઝીલી અનેક કુસુમો ખીલી બેઠે તેજ અંગ્રેજી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, પર્શિયન સાહિત્ય અને જૂનાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રેરણા ઝીલીને, અને આ પ્રેરણાના પરિપાકરૂપે ઉદ્ભવેલા આપણા પણ સાહિત્યથી પ્રેરાઈ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં અને વીસમી સદીમાં અનેક કવિકુસુમો પાંગર્યાં. તેમાંનું એક કુસુમ એ આપણા “ રસિક ” કવિ વિકૃલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસાથી. એ કુસુમનો પરિભ્રમ ગુજરાતે અનુભવ્યો છે અને પિછાણ્યો પણ છે. પાણ્ડવે કવિ પોતાને સહજ એવી શરમાળતા તથા વર્ષોથી ગુપ્ત રાખેલા પોતાના કાવ્યસંગ્રહને પ્રકાશિત કરી ગુર્જર ભાષાની સેવા સાધે છે એ અભિનંદનીય છે.

આ કાવ્ય સંગ્રહના ચાર વિભાગો છે :

(૧) પ્રકૃતિદર્શનનાં કાવ્યો, (૨) કુટુમ્બજીવનનાં કાવ્યો, (૩) આધ્યાત્મિક ચિંતનનાં કાવ્યો, (૪) બાળગીતો અને હિંદોળ ગીતો.

(૧) પ્રકૃતિદર્શનનાં કાવ્યોનો પ્રદેશ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પુષ્કળ ખેડાયેલો છે. ગુજરાતને આ પ્રદેશ નૂતન, આકર્ષક અને ઉત્સાહક લાગ્યો. આથી નર્મદથી માંડીને આજસુધી ગુજરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિદર્શનની કવિતાનાં વેન અખંડિત વણાં છે. આ સંગ્રહમાં પ્રકૃતિદર્શનની કવિતા મુખ્ય ભાગ રોકે છે. તેનું કારણ એ ઉત્સાહક અને નૂતન પ્રેરણા પ્રતિ પક્ષપાત એટલું જ માત્ર નથી. કવિના માનસ-નું અંધારણુ જ આવી કવિતા માગી લે છે. નિર્દોષ જીવનનો પ્રેમ, સમતાલરી આધ્યાત્મિક શાંતિ તરફ વલણ, જગતના કડવા અનુભવોથી નાસી છૂટી ચિત્તસ્વાસ્થ્ય જાળવવાની વૃત્તિ અને માનવજીવનના કલુષિત વૈવિધ્યમાંથી રસ પ્રાપ્ત કરવાની અશક્તિ — એ સર્વ

આપણા કવિને પ્રકૃતિ અભિમુખ વધારે બનાવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

કાવ્યકલામાં પ્રકૃતિનો ઉપયોગ વિવિધ રીતે થઈ શકે. તે પૈકી આપણા કવિએ પ્રકૃતિને ચાર રીતે પોતાનાં કાવ્યોમાં ગૂંથી છે : (ક) શુદ્ધપ્રકૃતિવર્ણન, (ખ) પ્રકૃતિમાં માનવઆત્મા કે માનવભાવનું આરોપણ, (ગ) પ્રકૃતિ દ્વારા આશ્વાસન, શાંતિ કે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની પ્રાપ્તિ, (ઘ) પ્રકૃતિના કોઈ દૃશ્યમાં સતત સજીવારોપણ.

(ક) કોળિયાક ગમન, વસંતવીણા, આંદની વગેરે શુદ્ધ પ્રકૃતિવર્ણનનાં કાવ્યો છે, તેમાં તાદૃશ ચિત્ર રજૂ કરવાની કવિની કલા પ્રતીત થાય છે. પરંતુ આ પ્રદેશમાં કવિનો સ્વાભાવિક રસ ઓછો છે.

(ખ) પરંતુ દ્વિતીય પ્રકાર કવિએ અનેરો બહલાબ્યો છે. કાચલના ટહુકાર, ખીલતાં કુસુમો, આંદનીનાં અમીવર્ષણ, અનિલની મૃદુલ લહરીઓ, વસંતપ્રસરનું માદક વાતાવરણ, મધુકરના ગુંબરવ, અને સરિતાનાં જાંચાંતીચાં રમણીય વહન — એ સર્વમાં કવિ માનવ — આત્મા અને માનવ ભાવ નિહાળી રહે છે, અને એ સર્વ સાથે બંધુભાવ કેળવી તેમના ભાવો સમજવા — તેમના સંદેશ ગ્રીક્ષના-પ્રયાસ કરે છે. કવિને કોઠિલના ટહુકારમાંથી કો અશ્રુત પ્રણયમંત્ર સાંભળવો છે.

સુમનને કવિ પૂછે છે :

ન શું ઝંઝાવાતો જીવન મહીં વાતા તુજ મને ?
 ન શું તાપ કલેષો કલુષિત કરે કો દિન તને ?
 અહીં આ ઉધાને અનુકૂલ રહે કેમ સઘળું ?
 કહે જાપુ ! તેનો સુગમ પથ, તે તર્ક પળું.
 વગેરે વગેરે.

અને સુમન એવો સમભાવ શીખવશે એમ કવિ માને છે.

મધુકરને ઉદ્દેશીને કવિ સંજોષે છે :

સખા રસમંત્ર પદાવી મધુકર ગુરુ તું મુજ થા,
રસ કયમ પારખ ? કયાં શોધે તું,
નિરસ જગત છે આ.

વગેરે.

આ સર્વે કાવ્યોમાં કવિનો કુદરતની લીલા પ્રતિ ગાઢ પક્ષપાત -
તેની સાથે સાધેલું તાદાત્મ્ય તરી રહે છે. કવિનો આત્મા કુદરત સાથે
ઝોતપ્રોત હોય એમ જણાય છે.

(ગ) પ્રકૃતિ દ્વારા આશ્વાસન, પ્રેરણા કે બોધ મેળવવાનાં કાવ્યો
પણુ આ સંગ્રહમાં ઘણાં છે. સર્વને આત્મસ્વરૂપ બનાવતી “ ચંદા-
સખી ” કવિને અભેદભાવનો બોધ આપે છે. પવનલહરી જગતની
“ ખારાશ ” ના વાતાવરણ વચ્ચે પણ કવિહૃદયમાં મીઠી “ આશ ”
હિતપન્ન કરે છે :

આવો પંખી ગાઓ રાચો. ....
ફૂટી આંચો હું જગમાંથી,
સાચી આ સાચો. ....

...   .
સર્વે આ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વે,
જડ ચેતન સૌ મારાં મિત્રો,
મહેર કરો; વિસાડું હું તો.
હુનિયાંનાં હુઝો.

આ આવેગભરી ‘ કુદરતને યાચના ’ ની ઉક્તિમાં કવિ શુવનનું
આશ્વાસન પ્રકૃતિમાંથી શોધે છે.

મધુમાસ કવિને

આંતરભાવ અભેદ ભણાવે,
બે દ તળે, ભ વ તોડી.

જલધિનો “અનદદનાદ” – “બેદનું ભાન દે છે બુદ્ધાવી.” અને “વિરાટના તાંડવ” માંથી કવિને “સ્નેહનાં અધન અને નિયમ” નો મંત્ર સાંપડે છે. વધારે વિસ્તાર ન કરીએ તો એટલું તો કહેવું જ પડે કે – “વાસંતિક ટક્કો,” “સુમનને,” “લહરીને,” “કોકિલાને” એ સંબોધનગીતો વિરલ કાવ્યતત્ત્વની ભર્મિઓથી ભરણ છે.

(ધ) Tennyson ના Brook અને Shelley ના Cloud ની છાયા ઝીલી હ. હ. ધ્રુવનું “વાદળો,” ગોવર્ધનરામનું “વર્ષા,” નરસિંહરાવ દિવેટીયાનું “ચંદા,” કલાપીનું “કમલિની,” ઓટાદકરનાં “ધરિત્રી” અને “સરિતા” – એમ અનેક સજ્જવારોપણકાવ્યો આપણી ભાષામાં અવતર્યાં. આવસથીએ “સરિતાસ્વયંવર,” “વર્ષાવિહાર” અને “તળામની ટેકરીમાં પ્રભાત” – એ ત્રણ કાવ્યો જ આ સંગ્રહમાં છપાવ્યાં છે. પણ તેમાં કોઈ અનેરી જ કલ્પના કવિએ ગુજરાત સમક્ષ મૂકી છે. આ ત્રણે કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ, પડેપડે ઝગઝગી ઊડતાં કાવ્યત્ત્વ અને આતુર્ય, જેમ જેમ વાંચતા જઈએ તેમ તેમ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરતું માનવભાવોનું આરોપણ, કાવ્યનો સુશ્લિષ્ટ વિકાસ, અને તેમાં અતારનવાર ચમકી ઊડતો ભાગ્ય-તૈમવ – એ સૌ એવાં અવલુનીય છે કે તેમાંથી અવતરણો આપવાનાં પ્રસોભનો ખાળો કવિના ટીપ્પણ સહિત વાચક પોતે જ તે વાંચે એ અમે ઉચિત ગણીએ છીએ.

(૨) કુટુંબજીવનનાં કાવ્યોમાં “સતત સ્મરણ” એ કાવ્યમાં કવિ અંતઃક્ષોભથી હલમથી ઊઠે છે, અને અંતરના તાર કરણ સૂરો ગળવે છે. હૃદયની આર્દ્રતા, અંતરનો ઊંડો સખળ પ્રેમ, નોસમેર વહેતાં કરુણાના વેન-આ કાવ્યને ગુજરાતનાં કરણ કાવ્યોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવશે. આવું જ-ભાવભરી “પુનર્મેળાપ” કાવ્ય

છે. પતિના નિષ્કારણ ત્યાગનાં દુઃખો નર્મદાઆરે પ્રભુભક્તિમાં વીસરી જનાર અને વર્ષો પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે સર્વ અવગણના ભૂલી જમને જાણે કાંઈ જન્યું જ ન હોય એમ ગૃહધુરા ઉપાડી લેનાર, ક્ષમા અને સહનશીલતાની મૂર્તિરમી ઉદાત્ત હૃદયની આર્થ અખળાનું ચિત્ર વાંચનારના ચિત્તમાં ન ભૂંસાય એવી અસર મૂકતું જાય છે. કુટુંબજીવનનાં કાવ્યે માં કવિનું ક્ષમાશીલ, સહનશીલ, ઉદાત્ત ભાવનાઓભર્યું, પ્રેમથી નીતરતું, નિર્દોષ સરસ હૃદય સ્પષ્ટ તરવરી રહે છે. કવિની માનવતા તેમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

(૩) પ્રકૃતિના સંદેશ ઝીઝીને આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધી, વ્યવહાર-જીવનના કડવામીઠા અનુભવોમાં સમતોલતા સાચવી, જાણે કવિના માનસનો ઉચ્ચ વિકાસ સધાયો હોય, એમ સંગ્રહના ત્રીજા વિભાગમાં કવિ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં વિદુરે છે. “મહિમ્નઃ સ્તોત્ર”, “અનહદનાદ”, “વિરાટનો તાંડવ રાસ” એ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં ભવ્યદર્શન કરી કવિહૃદયમાં આધ્યાત્મિક ઊર્મિઓ ઊછળી રહે છે. “અનહદનાદ” ના કાવ્યમાં જુઓ :

અણુ અણુ નાદ ઝુંકારના તાનમાં
વિશ્વ દીધું અખિલ ધણધણાવી !
અહા ! ભેદનું ભાન દીધું ભુલાવી ! (૨)
ભિન્ન સૌ વ્યક્તિને ધરાજીજીગાનમાં
વેદ અદ્વૈત દીધો બણાવી !

શ્રી. આવસતથીનાં થોડાં પ્રણયગીતો પણ આ સંગ્રહમાં છે. તેમાં પ્રેમની ઉછળથી મરતી કે પ્રેમ નિધે કાંઈ નવીન દષ્ટિ ભણે ન હોય, પણ તેમાં પ્રણાંત હૃદયની ઊર્મિઓનો તરવરાટ અને પ્રેમની વિશુદ્ધ ભાવનાઓ તો અનુભવાય છે. “જીવનવિનિમય” અને “જીવનમાં પ્રભાત” વગેરે કાવ્યોની ઊર્મિઓ પ્રસંસનીય છે.

“ અગતિ ગમન ”માં

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની રાત્રિ યદને અનુભવું,
ભેદનો છેદ યાતાને અભેદાનંદ મોગવું.

અગતિ ગમન, ધ્યાનવિહાર, અને મેઘસમાધિ - આ કાવ્યોમાં યોગ સમાધિની શાંતિથી કવિહૃદય જે હલ્લાસ અનુભવે છે તે વર્ણવાયાં છે. આવાં કાવ્યો ગુજરાતમાં વિરલ છે. ગદ્યન વિષયોને ચર્ચાતાં પણ તેમાં કાવ્યત્વ અખંડિત રહે છે, અને કવિ આવી અસાધારણ પ્રેરણા પણ ઝીલી શકે છે તે આ કાવ્યોની વિશિષ્ટતા છે.

(૪) આપણા કવિને શાંતિ અને એકાંત પ્રિય છે. પોતે નિર્દોષ સ્નેહભાવોના મોગી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ માનવ જીવનની જીવંતી કવિતા સગાં બાલકાં તેમના જીવનમાં ખાસ આકર્ષણ રૂપ થઈ પડ્યાં છે. આ સંગ્રહનાં અને અગાઉ આશરે ૧૯૨૫માં તેમના તરફથી બહાર પાડેલાં બાળગીતો તેમની શિશુપ્રીતિનું પરિણામ છે. બાળકને કે સાધારણ શિક્ષિત માતૃપિતાને ગમે તેવી સરલ ભાષામાં, સાદા પણ હૃદયતા રાગોમાં આ કાવ્યો લખાયાં છે. ભાવો સરલ, મૃદુ, રમતિયાળ છે. એક વાર વાંચ્યા પછી વારંવાર વાંચ્યાં ગમે, મોઢે કરવાં ગમે, બાળકો પણ મોઢે ફરી ગાયા કરે - એવી મોહની આ કાવ્યોમાં છે. એક વાર વાંચ્યા પછી આમાંનાં હિંદોળગીતોના રણુ-કાર કાનમાં ગુંજ્યા જ કરે. હિંદોળગીતો માટે તો માઈ માનવું છે કે આ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા પછી ગુજરાતની અનેક માતાઓ આ કાવ્યો ગાઈ પોતાનાં બાળકોને નિદ્રામાં પોઢાડશે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં આવસત્થીને જગતમાં કોઈ પરિવર્તન કરી મૂકે એવા સંદેશ ગુજરાતને આપવાના નથી. Browning, Hardy, Meredith કે ન્હાનાલાલ પેઠે એમને કાવ્યદ્વારા અનેક સ્વતંત્ર - પોતાના જ - આદર્શો રજૂ કરવાના નથી. આવસત્થીને કહેવાનું છે.

તો પરિમિત જ. પણ તે કાવ્યતત્ત્વને તાંતણે વણેલું છે, તેથી જીવનમાં સતતવાહી અસર કરે એવું છે. આગણીશમાં સૈકાના સાહિત્યે જગત સમક્ષ “પ્રેમ” નો આદર્શ મૂક્યો. અન્ય કવિની પેઠે આપણા કવિએ પણ આ આદર્શ ઝીંચ્યો છે. માતૃપ્રેમ, સ્ત્રીપ્રેમ, શિશુપ્રેમ, શિષ્યપ્રેમ - એવા અનેક પ્રેમભાવોથી દ્રવતું, જગત દૂર કે સ્વાર્થી નીવડે તોપણ તેના પ્રતિ તિરસ્કારની સ્વાભાવિક લાગણીઓ શમાવી સ્નેહી બનવા મથતું, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમતોલતા જળવવા પ્રયત્નશીલ થતું, પ્રકૃતિની દિવ્ય પાંખે ચઢી ઉચ્ચ વિહાર કરતું, અને છેવટ અનંત - અદૃત બ્રહ્મસમાધિમાં વિલીન થતું - આખા જગત ઉપર પ્રેમ અને આશિષ વર્ષાવતું, અહંકાર કે આડંબરવિહોણું - કોઈ નિર્બળ સરલ દૈવી માનસ આ સંગ્રહમાંથી તારવી શકાય એમ છે. એમની કાવ્યશક્તિ વાચકમાં પણ એવું માનસ કેળવવા જણે અજાણે મીઠો મૃદુ બોધ આપતી લાગે છે. આ કાવ્યસંગ્રહનો આ બોધ - આ જ સંદેશ.

કવિતાદ્વારા દર્શાવેલા વિચારો એટલે ઊર્મિના વિશાળ પટમાં વણેલા આછા સોનેરી તંતુઓ : જો એ ઊર્મિપટ શિથિલ કે વિકૃત હોય તો કાવ્યદ્વારા દર્શાવેલા કવિના વિચારો નિષ્ફળ જાય. આ કારણથી કવિતાનો ખરો આંક મૂકવો હોય તો તેની પ્રેરક ઊર્મિનું નિરીક્ષણ આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહમાં ઊર્મિ કેવી છે તે જોઈએ. આવસત્થીની ઊર્મિમાં ન્હાનાલાલ સમી પ્રચંડ લબ્ધ છોજો નથી. નથી તેમાં કરુણાના વ્યથિત સાગર સમાં કલાપીની ઊર્મિનાં દર્શન; કે નથી આરસથી જડેલ કોઈ ઉદ્ધાન-કુલ્યા સમી નરસિંહરાવની ઊર્મિનાં નિર્બળ પણ સંસ્કારી સંદર્ભ; નથી એમાં નાનાં સરોવરો ઉપર અનિલ લહરીઓ વહતાં અનેક વીચિત્રતાઓ નાચી જઈ એવાં બોટાદકરનાં ભાવવૈવિધ્ય; કે નથી આ સંગ્રહમાં, માઝામાં વહેતાં પણ ગભીર સમયજળ જળસમાં કાન્તની ઊર્મિનાં વહન. આવસત્થીની ઊર્મિ

એટલે કાંઈ નાનો મંજુલ રવ કરી પ્રસન્ન જળ વહાવતો ઝરો, પાણી છીછરાં પણ વિસદ્તા અને માધુર્ય અનેરાં. દૂરથી આકર્ષે એવાં સમુદ્રનાં ગર્જન આ ભિર્મિમાં ન સંભળાય. પણ નજદીક જતાં તેનો મંજુલ રવ શ્રુતિપ્રિય લાગે. સાચા હૃદયનો રણુકાર, કૃત્રિમતા કે શિથિલતાનો સતત અભાવ - એ આવસથીની ભિર્મિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

આ પ્રકારનાં માનસ કે ભિર્મિને વ્યક્ત કરવા સારું જો ઉચ્ચ પ્રતિભુ' ભાષાયાત્ર ન હોય તો કાવ્યત્વમાં આંખપ આવે. સદ્ભાગ્યે આવસથીની ભાષામાં અનેકવિધ ગુણો એકત્ર થયા છે. કલાપી કે ખોટાદકરની નૈસર્ગિક સરલતા, નરસિંહરાવની સાંસ્કારિક શિષ્ટતા, ન્હાનાલાલનાં લવ્યતા અને લાક્ષિત્ય, કાન્તની સચોટ પારદર્શક વિસદ્તા - એ સર્વનો સમન્વય આવસથીની ભાષામાં છે. સંસ્કૃતમાં દુર્ધટ છંદો અને આપણાં લોકગીતો કે ગેયગીતો - કાશી, હોરી વગેરે કવિના હાથમાં રમકડાં પેડે રમી રહે છે. કાવ્યત્વને ઓપાવે એવું ગેયત્વ પણ અનેક પંક્તિમાંથી નિર્જરે છે; અત્તંકારોનો મૈલિક પ્રયોગ ભાષાને યથાર્થ બનાવે છે; અને શબ્દ અને અર્થ સુઘટિત રીતે ભાવનિષ્પત્તિ કર્યે જાય છે. ભાષાનું સામર્થ્ય આ કાવ્યસંગ્રહનું વિશિષ્ટ અંગ છે.

અને આ કાવ્યોમાં અન્ય કવિઓની પ્રેરણા પણ ઝિલામ છે. આવસથીએ પશ્ચિમના લેખકોની પ્રેરણા ઓછી ઝીલી છે, પણ પશ્ચિમની પ્રેરણા ઝીલી આપણને કાવ્યસમૃદ્ધિ અર્પનાર ગુજરાતના કવિઓની અંસર આ સંગ્રહમાં વધારે જણાય છે. આ સંગ્રહમાં “ઝૂલણા છંદો” કાન્તના “સાગર - શશિ”નાં માધુર્ય ઝીલે છે. “અચાનક મહિમા” એ રમણુલાલના “તત્કાળ મહિમા” સમું છે. “અમારો આવાસ” કલાપીના “અમારી પિછાન” ને મળતું છે. કાન્તના, કલાપીના અને અન્ય કવિઓના શબ્દો કે ભાવ કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર

થાય છે. પરંતુ આ બાબત વિસ્તૃત કરવી અનાવશ્યક છે. આ બધું
 ઝાણુ હોવા છતાં આપણા કવિની પ્રતિભા સ્વતંત્ર છે. અને અન્ય
 કવિની પ્રેરણા તો જગતના કયા મહા કવિએ પણ નથી ઝીલી ?

“ મોટાં નાનાં વધુ મોટાંમાં, તો નાનાં પણ મોટાં,
 વ્યોમદીપ રવિ નભગિન્દુ તો, ધર દિવડાં શાં ખોટાં ? ”

આવસથી બહુ સૌરભથી જગતભરમાં નવા પ્રાણ અર્પનાર
 કોઈ વિભૂતિ નથી. (એવા ગણાવું એ એમનો આશય પણ નથી)
 આવસથી તો આછો પરિમલ જ આપણે ચરણે ધરે છે; છતાં ગુજ-
 રાતી સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં તો આ પરિમલ સ્પષ્ટ જુદો તરી આવશે,
 અને સદૈવ જીવન્ત રહેશે એવી મારી માન્યતા છે.

આપણા કાવ્યસંક્રો આ સંગ્રહનાં કાવ્યોને મનનપૂર્વક વાંચીને,
 બાલકોને, સ્ત્રીઓને કે મિત્રોને વંચાવીને, કે વિવેચન દ્વારા તેનો રસ-
 સ્વાદ લઈને આનંદતૃપ્તિ જરૂર મેળવી શકશે. અને શાળામાં કે
 કોલેજમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેને સ્થાન આપી, * અને કંઈ નહિ તો
 અતુલ મનોદશામાં તેના રસદ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરી ગુજરાત આ
 કાવ્યસંગ્રહનો સત્કાર કરશે જ એમાં પ્રશ્ન નથી.

अर्हतः पूजयति न को जनः ।

લાવનગર,

રવિશંકર મ. જોશી

તા. ૧ : ૭ : ૧૯૩૨

ગુજરાતીભાષાસાહિત્યના પ્રોફેસર

સામળદાસ કોલેજ, લાવનગર

* આ સંગ્રહને છૂટે સૂક્ષ્મ ટિપ્પણ અને સંદર્ભ આપેલ છે તે તેની
 માળખાપર્યાગિતા વધારે છે. ટિપ્પણની સચોટ સંક્ષિપ્તતા, તેનું પ્રાણવાન
 ગદ્ય, ભાવદર્શનની સ્પષ્ટતા વગેરે હકિકત આ કવિ એક સુંદર ગદ્યલેખક
 છે તેની સાક્ષી પૂરે છે. આપણે આશા રાખીએ કે કવિ પોતાનો સહજ
 સંકેત છોડી તેમનો ગદ્યસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતની સેવા સાધે.

૨. સ. જોશી

કર્તાનું નિવેદન

મને છેક તરુણ વયથી કવિતાનો રસ લાગેલો, અને તરુણ અવસ્થાના તરંગમાં "રસિક" ના તખ્તલુસથી તે સમયનાં માસિકો-માં આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રકટ થયેલાં. ત્યાર પછી છેલાં વીસ પચીસ વર્ષથી તો જાળસાહિત્ય અને જાળગીતોની મને લગની લાગી છે એમ કહું તો ચાલે. અને તેને પરિણામે સને ૧૯૨૫માં "જાળકાવ્યમાળા" નો એક સંગ્રહ જે ઉપહારમાં પ્રકટ કરેલો છે.

આગાઉ છૂટાછવાયાં પ્રકટ થયેલાં અને બીજાં પણ પ્રસંગો-પાત્ત ઉદ્ભવેલાં, તેમાંથી હાથ લાગ્યાં તે હવે પ્રકટ કરવાનો સુયોગ સાંપડતાં આ સંગ્રહરૂપે પ્રકટ કરાય છે. નામદાર ભાવનગરના નરેશ સાહિત્યપ્રકાશનના હિતેજનઅર્થે અંચકારોને સહાય આપવાના શુભ આશયથી ફંડ સ્થાપ્યું છે, અને આ સંગ્રહનું પ્રકાશન એ મદદને આભારી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મારા બીજા વિવિધ પ્રકારના ગદ્યસંગ્રહો પણ એ ફંડમાંથી યોગ્ય મદદ મળતી રહેશે તેમ તેમ હું તે કમે કમે વેળાસર પ્રકટ કરી શકીશ.

આ સંગ્રહમાં જુદા વિભાગ તરીકે છેવટ જે જાળકાવ્યો લખાવ કર્યાં છે, તેને પણ સાથેસાથ સાચવી રખાય એવા ઉદ્દેશથી આમાં સ્થાન આપ્યું છે. આગળ ઉપર બધાં જાળ કાવ્યો ફરી વખત છપાવવાનો સુયોગ સાંપડશે તો તે જુદી જુદી કક્ષાનાં ગીતો જુદી જુદી શ્રેણીમાં પ્રકટ કરવા ઉમેદ રાખું છું.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં કેટલાંકનું ખાસ ટિપ્પણ આપવાનો આશય એટલો જ છે કે તે કાવ્યના ઉદ્ભવપ્રસંગે મારા અંતરમાં જે સ્ફુર્ણો ઘટેલી તેનો ભાવ વાચકને સુગમ થાય અને બીજી રીતે ન સમજાય. બાકી તો જેવું જેને લાગે તેવું તે ગ્રહણ કરવા મુખત્યાર છે. બીજું

પણ એક નિવેદન કરી દઉં કે - કાવ્યકૃતિના સંબંધમાં કર્તૃત્વની મહંતા, એક સિદ્ધાન્ત તરીકે, હું મૂળથી જ માનતો નથી. કેમ કે કાવ્યનો ઉદ્ભવ સ્વયંભુ હોય છે અને તેના આવિર્ભાવ વખતે તેનો વેધેય તો કંઈક અકથ્ય સમાધિ જેવી પરવશીમાં મગ્ન હોય છે. તો મછી આ મેં ક્યું એમ નાહક માનીને શકટનો ધાર તાણવાની અજ્ઞાનતામાં અટવાવું મને ગમતું જ નથી.

આ કાવ્યસંગ્રહની તેમ જ હવે પછી પ્રકટ થવાના ગદ્ય-સંગ્રહોની ઊંડી નજરે આલોચના કરીને મારા મિત્ર પ્રોફેસર રવિશંકર જોશીએ જે સ્નેહભાવ અતાવ્યો છે તેની તેવા જ સ્નેહભાવે નોંધ લેતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે, અને તેમના કહેવા પ્રમાણે સંગ્રહ જ એકલો તણને નહિ પણ આમાંનાં કાવ્યોના કર્તૃત્વનું મમત્વ પણ છોડીને આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ કરું છું, અને એમની જ ગ્રેમભરી પ્રેરણાથી ગદ્યલેખોના સંગ્રહો પણ એ રીતે પ્રકટ કરવા ઉમેદ રાખું છું.

તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૩૪

ત્રિકુલરાય ય. આવસત્થી

શુદ્ધિપત્ર

પાત્ર	કોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨	૧૬	વિકાળ	વિકાસ
૩૭	૯	ગાળો	ગાળા
૩૮	૧૨	ઠહેતો	ઠહે
૩૮	૧૭	૫	૫૨૫
૩૯	૮	*	કે
૪૧	૨	હુંડ	હુંક
૪૮	૪	નિરતર	નિરંતર
૫૪	૪	ભાતુજને	ભાતુજનો
૫૫	૧૦	નણ્ણીનેણ	નણ્ણીવેણ
૫૬	૪	નેહાર્દ્ર	રનેહાર્દ્ર
૫૮	૫	રસગતાં	રસગતાં
૬૦	૫	સહસા	સહસા
૬૦	૧૩	આ રથને “ ઠહેલી ” રાખે ખીજે ઉમેરવે।	
૬૧	૧	વિહારણી	વિહારિણી
૭૦	૩	ઝહે।	ઝહ
૭૦	૧૭	વધારાણું એક “ સર્વ ” પડણું મૂકણું	
૭૩	૧	પ્રદિયા	પ્રદિપ
૭૪	૫	રજણી	રજની
૭૫	૧૫	શતિઝોટિ	શત ઝોટિ
૯૮	૨	Lorels	Lorels
૧૦૮	૫	ઝે	ઝૂંધે
૧૧૧	૧૧	ધણેર	ધણેરી
૧૨૩	૪	જણ્યા	જણાય

રસિકનાં કાવ્યો

અનુક્રમ

૧	વાસંતિક ટહુકો	૧	૨૬ પુનમેળાય	૫૨
૨	કોકિલાને	૩	૨૭ શિષ્યને	૫૯
૩	સુમનને	૫	૨૮ અચાનક મહિમા	૬૦
૪	સખી ચંદાને	૭	૨૯ નિદ્રાને આવાહન	૬૧
૫	લહરીને	૯	૩૦ સ્વ૦ સાં રણુજીતરામને	
૬	પ્રભાકરને ભાવાંજલિ	૧૧	નિવાપાંજલી	૬૩
૭	કુદરતને યાચના	૧૨	૩૧ મ૦ ગાંધીજીની જયંતી	
૮	વસંતલીલા	૧૪	પ્રસંગે	૬૪
૯	વસંતવીણા	૧૬	૩૨ અવાચ્ય ચિત્તવૃત્તિ	૬૬
૧૦	મધુગાસ ગહિમા	૧૮	૩૩ મહિમ્નસ્તોત્ર	૬૬
૧૧	મધુકરનો મંત્ર	૧૯	૩૪ અનહદ નાદ	૬૮
૧૨	સાગરનીરે સંધ્યા	૨૦	૩૫ વિરાટનો તાન્ડવરાસ	૭૦
૧૩	ચાંદની રાત	૨૨	૩૬ અગતિ ગમન	૭૨
૧૪	ચંદાઅવગાહ	૨૪	૩૭ ધ્યાન - વિહાર	૭૪
૧૫	શિખરિન્ અને સરિતા	૨૫	૩૮ મેઘ-સમાધિ	૭૪
૧૬	સરિતાસ્વયંવર	૨૭	૩૯ પ્રેમચક્ષુ	૭૬
૧૭	વર્ષાવિહાર	૩૦	૪૦ પ્રણય લહરીને	૭૮
૧૮	કોળિયાક ગમન	૩૩	૪૧ પ્રણયગાન	૭૯
૧૯	તળાવની ટેકરીમાં પ્રભાત	૩૫	૪૨ જીવન - વિનિમય	૮૧
૨૦	અમારો આવાસ	૩૭	૪૩ સહચાર સ્વપ્ન	૮૨
૨૧	દિલદાર-દર્શન	૩૮	૪૪ ઉપવનમાં પ્રભાત	૮૪
૨૨	હરિણુબાલ	૪૩	૪૫ ગત પ્રિયતમાને પ્રાર્થના	૮૬
૨૩	બાલા - પરિને	૪૫	૪૬ નાય - સ્તવન	૮૮
૨૪	માતા - મરણુ	૪૭	૪૭ પત્ર - પંખીકું	૮૯
૨૫	સંતત સ્મરણુ	૪૮	૪૮ વિરહાવસ્થા	૯૧

ખાલકાવ્યો : ઉપહાર ત્રીજો

૧ ચાદો દેખી બાળકની		૧૩ હેમંત હાલરહું	૧૧૧
અધિરઘ	૯૭	૧૪ શિશિર ”	૧૧૨
૨ વીહું બાળક	૯૮	૧૫ ત્રિષ્ઠ ”	૧૧૩
૩ રાસડો	૧૦૦	૧૬ વર્ષા ”	૧૧૪
૪ ગાડીની રમત	૧૦૧	૧૭ આનંદ ઉત્સાહ પ્રેરણા	૧૧૫
૫ સંતાકુકડીની રમત	૧૦૨	૧૮ બાળકોને રમવા લો	૧૧૬
૬ ભાતે કામ કરવું	૧૦૩	૧૯ એકલ લણનારી	૧૧૭
૭ બા બાગીચો દોર	૧૦૪	૨૦ વીતેલી વર્ષા	૧૧૮
૮ બાળકની લખવાની હોંશ	૧૦૬	૨૧ મા આવ્યાની વાટ	૧૧૯
૯ આગગાડી	૧૦૭	૨૨ મોંઘીની ભેટ	૧૨૧
૧૦ બાળ હાલરહું	૧૦૮	૨૩ અમે સાત છઠ્ઠો	૧૨૪
૧૧ વસંત ”	૧૦૯	૨૪ તરણ ઉમેદો	૧૨૮
૧૨ વીરાહું ”	૧૧૦	ટિપ્પણ	૧૩૧

વાસંતિક ટહુકો

• હનિષા •

રવ મધુર હો! ક્યાંથી ભેઠે અદીઠ અમૂલ તું!
તવ ટહુકડો સૂણી સૂણી કંઈ દિલ જૂલતું!
વિરત ટહુકો વારે વારે સુણી નિરખ્યા કરું
વિયતપથમાં ને ચોપાસે અને તરુએ તરુ.

ગગનતલથી કે એ ક્યાંથી સરે રવ લાજતો?
પ્રણવધ્વનિ શો દ્વિધા ત્રિધા ઉદીરિત ગાજતો!
મધુર રવની તું શું હોરી? કશી અશરીરિણી!
પ્રણયરવનો કે હેયાનો હશે તું પ્રતિધ્વનિ?

વિરમીવિરમી છૂપી છૂપી વળી ટહુકો કરે!
વિરમ નહિ તું; એ સંદેશા સળી દિલના કહે;
અધિર સુણવા હૈયું માડું અહો તલસ્યા કરે!
શ્રુતિશુણુતણું સાક્ષી કિંતુ ન ચક્રુ બને અરે!

‘કહું કહું’ કરે, કહેવાતું તો બધું અધૂરું હોળ,
‘કહું કહું’ કરે વારે વારે કહે નહિ કાં હોળ?
સનમદિલના એ સંદેશા ન લાયક શું મને?
વિષમ અથવા કે આદેશે સળાળ્ય શું કંઠ છે?

પ્રણય રસના બિના દહાવા શું આદ્ર કરે તને?
ઉર ઉકળતું આંખી આંખી યથાર્થ કહે કહે;

ફરજ સખીના સંદેશાની અદા કરવી પડે,
જરૂર કથવું કહેવાનું તે, વિદાળ નહીં ઘટે.

‘કહ્યું કહ્યું’ કહી શ્રુતિદહાણું ગયું : બસ શૂન્યતા !
દગવિક્લતા સાથે શ્રોત્રે છવાઈ બધીરતા !
ઉરઝરણના ભિંમ કૈં કૈં લઘુ વચને ઝર્યા !
પ્રણવપડઘા બાણે હૈયે છપાઈ છુપી રહ્યા !

કેાકિલાને

• ઉપનિતિ •

આ સાદ કોનો ? કહીંથી સુણાય ?
 પ્રચ્છન્ન તો એ પ્રિય તું જણાય !
 કેા કુંજમાં, કેા તરુમાં છુપાણી !
 કેા ભૂમિમાં, કેા નલમાં સમાણી !

શું દેવી છે તું ? વનદેવી કિંવા ?
 દેવી પરી તું ? જલદેવી છે વા ?
 તું આસરા સ્વર્ગની હોય કે શું ?
 કે ગાડી ? કે કદિ મોહિની તું ?

એ કંઠના સુસ્વર છોડ તાર,
 એ સાદના અમૃતને પ્રસાર;
 કેં સ્પષ્ટ તો તું વદ ને લગીર,
 કેં દશ્ય તો થા, નિરખું અધીર.

હા ! તું લલે એ સહકારમાંથી—
 હા ! પ્રેમમંત્રા લલકાર ત્યાંથી;
 રસરૂ તેનો સમજે ય મર્મ,
 કઠોરનો હોય કઠોર ધર્મ.

અમૂર્તવાણી, પણ વેદવાણી
 અનુસરું એમ જ ઉર જાણી ;

ચૈતન્યરાણી ! ભર ચેતના કંઠ !
 નવીન આંહી રસ રેલ ને કંઠ !

‘કહું કહું’ તું કરતી ટગાવે,
 બહુ બહુ હા લગની લગાવે;
 અખંડ એ કંઠ છુટો કરી દે,
 વિલાંબ તો છે વસમો, તજ દે.

કાં મૂક થા ? કાં વદતી વિરામી ?
 કાં શૂન્ય ? આ અંધનિશા છવાણી !
 વિલિપ્ત આ ઇન્દ્રિયતંત્ર મારું,
 તું મૂક - તે તો સહુ અકારું !

સુમનને

• શિખરિણી •

અહો! કેવું તારું સુમન! મુખ નિરંતર હસે!
અહો! તારું હૈયું મૃદુલ મધુરી વાસ પમરે!
કહે શાથી રાખે જીવનભર તું હાસ્ય ટકતું?
અને શાથી દાખે મૃદુલ દિલ દૈવી સુરભ તું?

ન શું અંઝાવાતો જીવનમહીં વાતા તુજ મને?
ન શું તાપઝલેષો કલુષિત કરે કે દિન તને?
અહીં આ ઉઘાને અનુકૂલ રહે કેમ સઘળું?
કહે ખાપુ! તેનો સુગમ પથ, તે તર્ક જ પળું.

ખરે, વૃત્તિ તારી શુભ વિમલ બાલિશ દિલની,
અખંડાનંદે છે તુજ જીવનવલ્લી જ ખીલતી;
તને રાગદ્વેષો જગતજનના ઢંઢ ન નડે,
અને શીતોષ્ણાદિ પ્રકૃતિશુભ તું સામ્ય જ ગણે.

હિંચાળે જો દહેરી તદ્દપિ હસતું મુખ કુમળું,
અપાટે અંઝાના પ્રખર પવનો તોય હસતું;
અતિ છાંટે રાજ, નિરજળ નિદાઘે પણ હસે,
શીળી છાયામાં કે અનલ ઝરતે આતપ હસે.

તને ભૂંગો ભૂંડા ચુમટી ચુંટતા તો પણ ખુશી,
તને માલાકારો જદ્દપિ શિર છેદે, પણ ખુશી;

પરોવે શૂળીમાં, હસહસ કરે તોપણ સદા,
પ્રતિજ્ઞા તારી તો અફર, પમરે સૌરભ સદા.

• વસંતલક્ષ્મી •

આપ્રાણુ શૈશવે ટકે સુકુમાર તારું,
નિર્દોષ હાસ વલસે નમણું નિરાણું;
સૌહાર્દ-સૌરભ ઉરે પમરે છ આરુ,
એ સૌ કહે, સુમન! કેમ શિખાય વારુ!

સખી ચંદાને

• ઉપભતિ •

સ્વર્ગીય દેવી ! શી તર શિમરાણી !
સુધાદ્રવંતા ઉરથી સુહાણી;
તું રાસમાં લીન સમગ્ર સૃષ્ટિ,
તું મોહમાં મગ્ન થતી સમષ્ટિ.

અમૂર્ત • તો ચે ધર રૂપ બહાલી !
ને ભાવના અંતરની ઉભળી !
ચંદા બની શીતલ શાંતભાવા,
સંસારમાં સૌ સમભાવ થાવા.

તું રેલ પીયૂષ પવિત્રતાનું,
ને રેડ ધારે રસઅર્ક તારું;
તું પ્રેમની પોષક હેતવાળી !
હૈયાં શીળાં સ્નિગ્ધ શુભાવ બહાલી !

અણુઆણુમાં અહીં તું વસે છે,
કણેકણોમાં જલના હસે છે;
આકાશમાં રૂપ અસંખ્ય તારાં,
તું બ્રહ્મરૂપી, સહુ વિશ્વ તુંમાં.

હો ચંદ્રરાણી ! બસ ગાલી હાવાં ?
પીયૂષ મીઠાં અધૂરાં શું પાવાં ?

ત્યાં આસરા તું રમ વાદળીમાં,
થા રંગ ઘેરંગ ઘડી ઘડીમાં.

આ વાદળી આત્મસ્વરૂપ કીધી,
અભેદદીક્ષા સહુ સૃષ્ટિ દીધી.
હું એ ઉડું રશ્મિરસી ગ્રહીને
વિલીન હું થાઉં વિરાટ પ્રેમે.

તું પ્રહમભૂતિ, સહુ વિશ્વશક્તિ,
તું નેતિ નેતિ, જગદેકવ્યક્તિ;
ચૈતન્ય તું આ જડ વિશ્વનું છે,
ને પ્રેમનું તત્ત્વ અખંડ તું છે.

લહરીને

• ગઝલ •

લહરી ! તું મીઠી હો ! લલે આવે, સખી !
પગલી ગુલાબી તો મુખારક છે, સખી !

અંદેશ કંઈ લાવે સનમ કેરો ? સખી !
માથુક કંઈ બન્ને નિગરડ્ડેરો ? સખી !

અંદેશ એ કહે, ઓ ! કહે ધીરે, સખી !
એ બોલગુલો તો ધરું શીરે, સખી !

લહેરો નિગરની ઉપરે હીંચું, સખી !
દિલદારતું દિલ રનેહથી રીંચું, સખી !

મીઠાં મુમનની સોળતી તું તો, સખી !
સૌગંધસ્વારી શોભતી તું તો, સખી !

તું પાંખમાં ફૂપી નીંદર પોલી, સખી !
બદ્દુપિછોડી આલમે ઓલી, સખી !

આ દુનિયાં દહે દવા લીડી, સખી !
ખારાશમાં તું આથ તો મીડી, સખી !

શીખા જળે નહાઇ બને શીખી, સખી !
ધ્યાનસ્થ ગૂંડામાં તું ગંભીરી, સખી !

હાળોમહીં કે પર્યુમાં લપતી, સખી !

છપા ધલમના મંત્ર તું જપતી, સખી !

ઐકાર ગિડા તું ઉરે ગિઠે, સખી !

અદ્વૈત લાવો ગિર્મિમાં લૂઠે, સખી !

એ લાવ તો શીખાવ, ભિક્ષા દે, સખી !

મુરશીદ, અમારી મંત્રતીક્ષા દે, સખી !

પ્રભાકરને ભાવાંજલિ

• કૃતવિદ્યંજિત •

ઉદયમાન પ્રભાકરની પ્રભા,
પ્રકટ ભાસ્વર શુકલ ધરે કળા;
હૃદયપદ્મ પ્રકુલ્લ પ્રકુલ્લ છે,
મુકુલ અંતર સૌ ઉત્કુલ્લ છે.

મધુર શ્વાસ પ્રભાત પ્રસારતી,
મધુ વનસ્પતિ સૌ વરસાવતી;
મધુર કંઠ પતત્રી ટહૂકતાં,
મધુર ગમ્મતમાં મૃગ ફૂકતાં.

મધુર રમ્ય પ્રભા પ્રસરી રહી,
અકળ ચેતનને ભરતી રહી;
તિમિર સર્વ અગમ્ય વિદ્યારતી,
નવલ કંઈ હૂંફે અંતર વાળતી.

રવિ ! નિરંતર ઉદયમાન હો,
અમૃતચેતનપાન પીએ અમો;
તિમિરકષ્ટ પ્રભાકર ! કાપજો;
નવલ હૂંફે સદા દિલ વાળજો.

૩૨૦૪૪

કુદરતને યાચના

• અંગની ગીત •

આવો પંખી ! ગાઓ રાચો,
આવો આવો હરણાં ! નાચો,
છૂટી આંચો હૂં જગમાંથી,
સાથી આ સાચો.

સર્વે ખંધુ પ્રાણી વનનાં,
સર્વે સાથી જાણું મુજનાં,
માણી મોજમજ હું સાથે
મેળવલે મનડાં.

વાયુ ! તું હંમેશાં વાજે,
વૃક્ષોમાંહે મીઠું ગાજે,
રહેજે ધૂન મચાવી સરમાં
કમળ સાથે નહાજે.

વૃક્ષો ! જૂકો વટ્તી સાથે,
છાયા આપો તપતા માથે,
મેવા મીઠા પીરસો પ્રીતે,
સુવાડો સાથે.

પહાડો ! જિંચા નલમાં ખેડો,
ઘોઘ નદીના વહેતા મેલો,

હું યાચકને વાસો આપી
મુખ શાન્તિ દેલો.

ગંભીર ગાન સમુદ્ર ! ગન્ધવો,
મોટાં મોઝાં આળોટાવો,
તીર જમાવો ક્ષીણની રેખા
હું પેં ન વ રા વો.

મીઠી, શીળી, મુઝ્યા ગ્રંદા !
ચોખ્ખા નલમાં ચરજે મંદા,
તારક ગળહળ જ્યોતિ સાથે
રમજે રાત્ર સદા.

સર્વે ઓ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો !
જડ ચેતન સૌ મારાં મિત્રો !
મહેર કરો વિસારું હું તો
દુનિયાનાં દુઃખો !

વસંતલીલા

• મંદાકાન્તી •

આ જો, બહાલી ! વિમલ વનમાં શાં કુરંગો કુદે છે !
મીઠોમીઠો સુરભિ વનનો કલાન્ત ભાવો હરે છે;
ત્યાં કોકિલા શ્રવણપથમાં દિવ્ય શું ગાન રેડે !
બહાલી ! તારાં વચન મધુરાંના અનુવાદ પેરે !

અદ્રિરાજે મરકતતણી મેખળા કેડ ધારી,
સાડી ઓઢી અવનિસખીએ રંગબેરંગી ન્યારી;
વહલી-જૂલે મુખ મલકતાં ફૂલડાંને હિંચોળે,
બહેની તેની અનિલલહરી ગીત મંજુલ ખેલે.

પાંખેપાંખો લથબથ કરી ઘૂઘવે શાં કપોત !
નાચે રાચે કુદડી ફરતાં રેલવે સ્નેહસ્રોત;
ગાળી નાખે હૃદય રસિકાં ગાઈ મીઠું અલાપી,
ઢેલો સાથે રમણુ કરતો રાસમાં આ કલાપી.

પેલું દીસે તરલ ઝરણું નાચતું બાળ નાનું,
કર્ણો માંડી તરુણુ તરુઓ સૂણુતાં ગાન છાનું;
સામેસામા વિનય કરતા આંખલા ને અશોક,
હૈયાં ખેલી શ્રવણમધુરા આદરે વાગ્વિનોદ.

મીઠું મીઠું ખુલખુલ કરે ગાન કંઈ સ્વર્ગકેરું,
બહાલી, બહાલી ! અઢળકે શ્રુતિદહાણુ આ તો અનેરું;

નાનાં નાનાં ચપળ ચલિયાં એ શ્રુતિસ્રોતમાંથી,
ને ને, ચંચુ ભરીભરી ભણે મંત્ર મીઠા ગળાથી !

ધીસુધીસુ અનિલલહરી કુંજમાં ગીત ગાય,
વલ્લી વૃક્ષો કર કર ગુથી નૃત્યના તાલ સહાય;
ફેંકે બાણો રસિક હૃદયે પ્રેમથી પુષ્પધન્વા,
વીંધે ઊંડા વણ, રસ ઝરે જે સુકાઈ રુંઝેલા.

બહાલી, બહાલી ! વિરહ વળતે ફૂર ને જે કઠોર,
તે આ મીઠો મનસિજ સખા આર્દ્ર છે આજ ઓર;
બહાલી ! માનું-તવ મધુર ને સૌમ્ય ચૈતન્ય કેરું,
રેલ્યું આંહી શીતળ ઝરણું : સૌ ઝીલે નીર તેનું.

વસંતવીણા

• રાગ દેશ •

માધવવીણા માધવમુરલી સમ જગ હીંચવે રે !
રસળસ લીંચવે રે ! માધવ.—ટેક.

કુદરત વીણા તાર સમારે,
સૃષ્ટિ નૃત્ય કરી સંભારે;
કિર, ચક્રવા ચારુ કંઠે ચિત્ત રીઝવે રે ! રસળસ.

કુસુમકામઠી કુસુમશરાળો,
પ્રણયરસે સ્નિગ્ધ કરે ભાળો;
માધવમિત્ર રૂપાળો મનડાં મીંચવે રે ! રસળસ.

અનિલ મૃદુલ લહરી લલકારે,
કેાકિલ કલરવતી સહકારે;
કળા કલાપી ધારે, નાચે નાચવે રે ! રસળસ.

કુસુમલતા ઝૂલતી પરિતોષે,
નવનવ પદલવવદ્ધી હોંશે;
તરુ તરુ મંજરી મુકુલ પરિમલ સીંચવે રે ! રસળસ.

પરાગરાગી ભૂંગો શુંબે,
મુરલિભક્ત મરાલો કૂંબે;
ઋવરશોભી મૃગ કુંબે નયણાં વીંચવે રે ! રસળસ.

માધવ મંજુલ મેહુદિલ માંડે,
જગ સંગાનથી મોહ પમાડે;
કુદરત રાગ રમાડે, હિંસા હીંચવે રે! રસળગમ,

વિશ્વ અખિલ તસ્લીન લહેરે,
દર વ્યક્તિ નટવેશ પહેરે;
માધવ કેરી મહેરે રસિક રસે મગે રે! રસળગમ

૧૮ : એપ્રિલ : ૧૯૦૧.

મધુમાસમહિમા

ઃ કાફી-તાલ દીપચંદ્ર •

મુજ સહ વાત મધુરી
વહે છે વાસંતિક દેહરી-ટેક.

માધવ આજ મધુ વરસે છે,
સૃષ્ટિ પ્રગલ્ભ ઘણેરી;
માધવ મિત્ર ધનુષ્ય ધરે છે,
વ્યાકુલ થાય છે ગોરી. મુજ

કુસુમલતા, તરુવર, પરિમલની
છાંટે છે પ્રિયકારી,
કુસુમ, મુકુલ નિજ ગંધ ઉડાડી
ખેલે સ્વર્ગીય હોરી. મુજ

સમ-શીતલ સમ-ઉષ્ણ સમય આ
સમભાવ ઉદે નેડી,
સમદર્શી સહુને બનવાના,
બોધ કરે છે બકોરી. મુજ

નાથમિલન ઇચ્છા વરસાવે,
માધવ પ્રભુપદ દોરી;

આંતર ભાવ અલેદ લણાવે,
લેદ ટળે, ભવ તોડી. મુજ

૧૭ માર્ચ ૧૯૦૪

મધુકરનો મંત્ર

• કાફી •

સખા ! રસમંત્ર પઢાવી
મધુકર ! ગુરુ તું મુજ થા-ટેક.

રસ કયમ પારખ ? કયાં શોધે તું ?
નીરસ જગત છે આ,
શી રીતે રસ ગ્રહણ કરે તું ?
સંઘર તું જો કયાં ? સખા !

તુજ શિક્ષણ તુજ ગુંબરવમાં
મંત્ર રહસ્ય તહાં;
સ્નેહ જહાં રસ ત્યાં શોધો ને
ગંધ જહાં વળી ત્યાં. સખા !

સાગરતીરે સંધ્યા

• મૂલણા છંદ •

લાલ સંધ્યા ગુલાલેભરી ભલકમાં,
અંખરે આ રૂપાળી વિરાજે;
જલધિજલ ઊછળે, અબ્ર લેટી વળે,
સ્વર્ગની સુંદરીને નવાજે.

સ્મિત કરી અતુર સંધ્યાપરી ગગનમાં,
લાલ પાંખો પસારી સરે છે;
ઉદધિનું ઉર રેલાય એ રંગમાં,
ઉછળતો નૃત્ય તાંડવ કરે છે.

ઘોર ગર્જન કરે, અટ્ટહાસો હસે,
અખિલ આ જગતને જો ગળાવે;
સ્વર્ગસંધ્યાપરી મિલનની ધૂનમાં,
એક તાને મચી જગ નચાવે.

પ્રણયના ભાવમાં ભાન સૌ ભૂલતો
ગાન ને નૃત્યમાં લીન દેખો;
વૃક્ષ પશુ એહ રંગે લસિત ઝૂલતાં,
લાલ નીલામ્બરે સજ્જ પેખો.

અબ્રથી આવી વરમાળ શું રોપતી
રસિક વર જલધિને રક્ત સંધ્યા!

લાલ ગૂલાલ ઊડી રહ્યો અવનિમાં,
સ્થળ સકલ લગ્નના રાગ રંગ્યા!

જીવ નિર્જીવ સૌ યુગલ વરઘોડિયાં
રતિમદ્દનરાગની લ્હાણુ લેતાં;
લગ્નઉત્સવ વધાવી વળ્યાં બહાલથી,
રજની સંગે હસી તાલ દેતાં!

ચાંદની રાત

. ઉપભતિ .

આ શી નિશા છે ઉજળી રૂપાળી,
મનોહરા પ્રવેત ધરેલ સાડી;
હશે શું ન્હાઇ ક્ષીર સાગરે એ,
કદાચ શું ચંદન આરચાએ.

બધે સ્થળે શાન્તિ રહી પ્રસારી,
કેં મોહમંત્રે પ્રકૃતિ સુવારી;
નિદ્રામહીં આ જગ જ્યાં વિલીન
થયું, તહાં તે થઇ રંગલીન.

પ્રવાત જાગ્યો, કુમુદી હલાવી,
ચક્રારી પાંખો રસમાં કુલાવી;
સૌ વિશ્વમાં મોહિનીમંત્ર કૂંમ્યા,
વહેતાં રતિનાં ઝરણાં જ મૂક્યાં.

નિશાપતિ જો કુમુદી નિહાળી,
રહે નિશાને અદકી ઉજાળી;
સંયોગમાં રાગ અધિક જામે,
સંયોગમાં હાસ વિકાસ પામે.

નદી સુવાદે શશિને હિંચોળે,
સરોવરો ચંદ્ર ધરે છ ખોળે;

વનસ્પતિ સૌ પ્રકટે છ દીવા,
શશી ધરે શંકર ઝેર પીવા.

સમુદ્ર ઈંદુ સુતને નિહાળી,
આલિંગવા ઊર્મિ રહ્યો ઉછાળી;
ગાજી ઉઠે આદરમાન દેતો,
ખુશી ખુશી અંતરમાં રહેતો.

હસે બધું વિશ્વ વિલાસમાંડે,
શશી કરે સૌ વશ બદ્ધમાંડે;
રમે, વિરામે, વિરમી રમે ને
નિરંતરાય ક્રમ જારી છે એ.

ચંદાચવગાહ

. હરિગીત .

આછા રૂપેરી અબ્રના કાસારમાં ફરતી ફરે,
આ શીત રાણી ચંદ્રિકા મદમસ્ત મસ્ત બની તરે;
હસતી ગભીર, હસાવતી, મચકાવતી દગ નૃત્યમાં,
એ મોહિની મલકાવતી, ગરકાવતી પ્રીતિગર્ભમાં.

શ્વેતામ્બરે ઝળકે જલાર્દ્ર, ભીની પ્રભા શીત છાવરે,
સૌ વિશ્વ શીત સીકરે સિંચે, પીયૂષ પયમાં વાવરે;
કરી સ્નાન દિવ્ય સરોવરે ઝટકાવતી કચ કરવડે,
અમુલાં અમીના સીકર ખરતાં તારલા ટપકી પડે.

તારાજડિત નીલામ્બરે શણગાઈ ચાલે મલપતી,
એ મોહિની, કે દિવ્ય રંભા, દેખી દગ દગ તલપતી !
ધીમી ગભીર ગતિ થકી ગગને ચડે મનશુંજતી,
આરોહ્યેદે રવેદભીની અધર દાખી હીંડતી.

ઘડી ધવલ યાંબ પસારતી, કંઈ શ્રમ ઘડીક ઉતારતી,
અનિમિષ નેણું હું ભણી નિરખી રહેતાં કારતી;
મિટવીણ માંડી નેણુ, છાંટી ઇલ્લમ કંઈ જાદુતણો,
નાખી મને તો નીંદરપાશે એ ગઈ ચાલી અહો !

શિખરિન્ અને સરિતા

• શંકરાભરણુ •

ભવ્ય ગિરિશિખરને ચરણુ ઢળતી અહીં
દિવ્ય સરિતા અહા ! શાન્ત સરતી ! ૨૬.

પક્ષી કલરવ મૃદુલ આઠરે અહીં તહીં,
રેણતી મધુર સ્વર કેરી ભરતી;
બધી સૃષ્ટિ સંગાનને કાન ધરતી (૨)
શિખર તરુ સહ લતા નૃત્ય કરતી,
બધી સૃષ્ટિ નર્તાન મહીં કુંદડી ફરતી. ભવ્ય.

અનિલ પરિમલ યુમે, કુસુમકુસુમે રમે,
સરિત વિનિમય કરે સીકર અંખીં,
પાદ ગિરિરાજના ઘોષ પૂજન કરે,
કુસુમની અંજલિ કંઈક અંખીં,
અહા ! ભકિતની ભાવના હૃદય ભરતી (૨)

ઉચ્ચ ગિરિશિખરની ભવ્ય પંક્તિ
અહા ! ભવ્ય ગંભીરતા હૃદય ભરતી. ભવ્ય.

ઇશને અધીન રહી સર્વ અર્પણુ કરે,
આત્મચૈતન્ય આ વ્યક્તિ વ્યક્તિ:

સરિત નિજ સ્નેહરસ, અનિલ પરિમલ અને
 પક્ષી કલરવ મધુર, નૃત્ય વેલી;
 રૂડાં કુસુમ વૃક્ષો, ગિરિ ભવ્ય મૂર્તિ (૨)
 પરમ રસ કંઈ રહે . હૃદય રેલી,
 પિતા ! હું દઉં દીન સર્વસ્વ અર્પી ! ભવ્ય.

સરિતાસ્વયંવર

• હરિગીત •

હું તાતગિરિઆંકે થકી કરવા સ્વયંવર નીકળી,
કંઈ ગાનનર્તનતાનમાં ગુલ્તાન નિમ્ન પથે પળી;
નહિ કંઈ ગતિનું જ્ઞાન ન વળી લાન પથકેડું મને,
હું તો અગાડી ક્રુતવિલાંબિત માર્ગમાં ભૂલી વને.

બન્ધુ દશદ શત માહરા આડા ફરી ઊભા રહ્યા,
તેને વટાવ્યા વક્ર ગતિથી, અલતાં ચૂકી ગયા;
લઘુ ઉપલ બ્રાત અનેકને તો પગ શીરે મૂકી મૂકી,
ફૂદી ગઈ આવેગમાં હું તેમને રડતા સૂકી

એ તો રહ્યા પોકરતા ને નેણુલર જલ સારતા,
અશ્રુભીની સાડી ચીરી, અટવાઈ મુજ જવ વારતા;
લઘુવય સહોદર સ્નેહ સહસા તજી શકે દિલથી નહિ,
જડ બાલબુદ્ધિ મુગ્ધ લાવો સ્નિગ્ધ તે સમજે નહિ.

લાચાર થઈ નિજ કાજ સોંપ્યું તરુવરોને સાનમાં,
સંદેશ લહરી સહ કહ્યા કંઈ ગુપ્ત પર્ણિકાનમાં.
તરુઝુંડ ત્યાં આડું ફર્યું ગાલી મને ઘેરી વળ્યું,
રોકી ઘડીલર મૂંઝવી, મુજ રોષમાં ઉર ઊછળ્યું.

રીસેલરી ઉન્મત્ત તોફાને ચડી, લડવા તડી,
કંઈ કોટિ વિટપી સાથને લઈ બાથમાં પથે પડી;

નિર્જલ ખીજાં વૃક્ષો તજી મુજ કેડ ઊભાં ફર ત્યાં,
એ તો રહ્યાં વાતો કરે મમ જોમની ખીતાં ખીતાં.

મમ પ્રમદ યુવા ખીલતાં જ પ્રગટલ કામા હું બની,
મદમસ્ત દિલની જે રૂચિ સમજે વનસ્પતિ શું વની ?
લીની રસે હું રસાળ ઉરની શોધમાં ફરતી ફરે,
અહીં તહીં લળી લળી જોળતી, ઉર ઢોળતી શ્રમને હરે.

પથમાં અગાડી બહેનડી આવી મળી મુજને બહુ,
મુજ તાતના સંદેશ લાવી સ્નેહલીના તે સહુ;
હું કાજ સાડી સુમન સુંદર ભાતવાળી મોકલી,
પાલવ ચડાવી ફેન-લેખા ધવલ બર્ફસમી વળી.

પાથેય મધુરું અમૃત રસનું સાથ બંધાવેલ તે
ચોગાન જેસી પાન કીધું મૃદ મૃદ આલાપતે;
ઓઢી નવલ વસ્ત્રો પિયરનાં નવવધુ હું તો બની,
ચાલી સ્વયંવર કાજ સહિયર સાથ દિલ અદ્વૈતથી;

સર્વાંગ ફૂલી બનીઠની, ઉર ઊર્મિ હૃદયે કંઈ ઢળે,
પ્રિય નાથભાવિમિલનના મન મુગ્ધ ભાવો ઊછળે.
લજવાઈ મેઢાને ઘડી ધીમી ગતિ ધારણ કરે,
દસ વીસ પાળે છૂપતી સંતાઈકુકડી હું રમું.

સુરંગમાળા કંઠમાં ધારણ કરી ઉછરંગમાં,
સંધ્યાતણું કુમકુમ લગાડયું માંગલિક પ્રસંગમાં,
અંદા ચુંટી અંદ્રક બનાવ્યો વીચિ વર્તુલ હારમાં,
તારકતાણાં મુક્તાફળો લઈ પોરવ્યાં વરમાળમાં;

વેરેલ જહીં તહીં આલમાં ઉડુ કુડ્મલોને વીણતી,
ચાલી હું લયતી અહીં તહીં સંકેતપથમાં ખીણથી.

ઉર પૂર ઉર્મિ ઊછળે, પદ્મવેગથી પથમાં વળે,
નૂપુર ત્યાં તો ઝણઝણે, પ્રેક્ષક મુણી આવી મળે.
સૌ અપટુ ગ્રામ સમૂહ તો બહુ નિકટ આવી નીરળે,
ધનવાન નગરો માનમહતાં ફરથી દષ્ટિ કરે.

દેગ ઠારતા દઠમાંહીથી શરમાતી શરમાતી બહુ
હું તો વધું આગળ અધોદષ્ટિ ધરી જ્યમ નવવધુ.
મન મનન કરતાં નાથનું તન તનમનાટ રહે મચી,
આતુર ને દ્રવતે પદે એકાન્ત સ્થલ આવી લચી.

ત્યાં સાંલળું મુજ કાન્તને એકાન્ત અનહદ નાદતો,
મુજ નાથ દેખું બાથ ભરવા હાથ કંઈ લંબાવતો;
દોડી જવાયું કંઈ અજાણ્યું દેખી એ દિલહારને,
વરમાળ ઉરસસહ સમર્પી રસિક પ્રાણાધારને.

વર્ષાવિહાર

• હરિગીત •

આદિત્યમંડળ કુળમાં અવતાર મારે બિજળો,
જલદેહદાતા તો પિતા પર્જન્ય દેવ સમુજવળો,
ધાત્રી ધરિત્રી મુજને નિજ ઉરતું પય પાઈને
અવકાશને આંગણુ ઉછેરે પવન કેરે પારણુ.

હું આસરા ગગનાંગણે વાયુજવા અર્પવો સજી,
સ્વારી કરી દોડું, રમું બાલીશ શરતો તો હજી;
હયંબૂર ઉડાડે ધુલિ ને ધૂમધૂસર હું ખતું,
આછાં અને ઉજળાં વસન સૌ મલિન થાતાં તો રડું.

રહતી મને નિરખી જનેતા થાય આકુળ કારમી,
મુજ નેણુજલ બાણે અમૂલાં તેમ લૂછે તે સમી;
નિજ અંક સુવારી, કરી છાની, ચુમે મમ ગાલને,
વાતસલ્યભર માતા કદિ રડવા ન દે નિજ બાળને.

પાછી હું તો આદિત્ય દાદા દેખતાં દોડી ચડું,
દાદીતણા લાંબા સુનેરી વાળને વળગી પડું;
તેડી, ચુમી, મુજને ચડાવે મરુતઘોડા પર વળી,
મૂકું લગામ છુટી વિશાળા બ્યોમવાડે નીકળી.

ત્યાં બ્યોમમાં ચોમેર ધૂમું શ્યામગી સાડી ધરી,
ઘોડો કુદાવતાં પડે સહુ તારલા ટપકી ખરી;

મસ્તાન ઘોડો મરૂત મારો હાથ મારે નવ રહે,
ખુખારતો હુકારતો ઉછળી અહીં તહીં આથડે.

છૂટયે લગામ મરૂત નાસે, આફળે ગિરિશ્રંગમાં,
ઉન્મુખ પાષાણે પડી પડી રુદન હું કરું રાનમાં;
માતા મને લઈ ઘેર તેડે સલિલ મારગ દોરતી,
મૂકી સરોવર ચોકમાં આપી રમકડાં ને જતી.

ચાતક ટગાવું, ત્યાં નચાવું મોરલા, મુજ રમકડાં,
મસ્તીવું ભૂંગો ને મરાલો, કિલકિલાવું પંખિડાં;
ઝોડું શુલાખી ઝોઢણી, કદિ ધવલ વસનો પણુ ધરું,
સાંજે સુનેરી શાલ તારાજડિત પણુ ધારણુ કરું.

ધીમે ધીમે થઈ હૃદયુદ્ધ વળી ચડું મુજ ઘોડલે,
ને ઈંદ્રચાપ ચડાવું, વિદ્યુત્પણડગ રાખું નેડલે;
ત્યાં ધુમ્ર ધુમ્મસ રાક્ષસો આડા ફરે ઘેરીવળી,
હય મરૂત બાંધે મંત્રજાળે, માતથી કરી વેગળી.

માડી મને દીઠા વિના મૂંઝાય ને અકળાય છે,
હું પણુ ધરાડા પાડતી રહું, રાક્ષસો મકલાય છે;
પિતૃવ્ય મારા પુષ્કરાદિકની મદદ માગી મળે,
ગગટાડ તોપો તે વછોડી ધુમ્રની પૂંઠે પળે.

વિદ્યુત્તણી મુજ ખડગનેડી ચમચમાવું જંગમાં,
એ ધુમ્ર ધુમ્મસ ધમ્મ્ય સર્વે રાક્ષસોનાં અંગમાં,
જયવંત થઈ આવી મળું, મુજ માતના પગમાં પડું,
સાષ્ટાંગ પડતી નેઇને ચુમતી કરી મુખ રાંકડું.

‘ખાપુ ! તને તો રાક્ષસે પગવી’-કહી કહી હેતથી,
હૈયે લઈ લઈ ચાંપતી વાત્સલ્યઘેલી મેદિની;

વળી માતરિયા અન્વ જોડી ધવલ રથમાં સંચરું,
કદિ ધુમ્મના ભૂરા વિમાને ગગનપથમાં પરવરું.

કદિ વ્યોમસર પાંખો ગુલાલ પસારતી હું તો તરું,
કંઈ શ્વેત, શ્યામ, ગુલાબી ચિત્રવિચિત્ર રૂપો હું ધરું;
જેમું ધવલ જલચોકમાં કુંડલ કરી સહચંદ્રિકા,
સેર્યો સ્ફટિકની પોરવું આડી ધરી જલજવનિકા.

અંદાતણા ઓળી રૂપેરી વાળ સેર્યે સેંથવું,
સેર્યો વધેલી લલિત વલ્લિ કંઠ લટકાવી દઉં;
દાદાતણી દાઢી તણા ઓળી સમારું વાળને,
પછી પીરમું પરિમલરૂપો મરકતતણા ધરી થાળને.

આવાસ ઉત્તતથી નિહાળું માત હસતી મુજ લણી,
દાદાતણે જોળે ચડી જોધ મને રાજી ઘણી;
મરકતધન્યો મા હલાવી સાનથી સમજાવતી,
નિજ દીર્ઘ ગિરિકરને ઇસારે આવવા લલચાવતી,

મુખ ઢાંકતી ધુમટાવડે નિજ નીલ સાડીપાલવે,
લજ્જાવતી લલના જ સાસરવાસમાં વડિલો કને;
માડી મને વળી તેડવા કોડે સમારંભો કરે,
જોડી સમારી મેદિની વેદી કૃપિવલ આદરે.

એ પ્રેમના આદર નિહાળી આકળી અધિરી બનું,
પર્જન્યપાંખે વેગથી હું માતને આવી મળું;
જોળે ધરી, ચુંબન કરી, આંજે અજળ કંઈ ઘેન, ને
પંપાળીને પોદાડતાં મસ્તી બધી મારી શમે.

કોળિયાકગમન

• વસંતલિલકા •

દારણુ ગ્રીષ્મ તપતાં લડકા ઉઠે છે,
આ ઉષ્ણુરશ્મિ કિરણો અતિ ઉગ્ર ફેંકે;
આ વાયરો અધિક આતપ તાપ ફૂંકે,
નિશ્વાસ ચેતન અચેતન સર્વ મૂકે.

પ્રાણી, વનસ્પતિ મુંઝાય બકાય ધામે,
શાન્તિ ગ્રહે, પણ જડે નહિ કોઈ કામે;
પક્ષી છુપાય તરુ, છાજલી, છાપરામાં,
ત્યાં ચે તપે, વળી ઉડે બળતી હવામાં.

ક્યાંઉષ્ણુઝાળ ! કુમળી મૃદુ પાંખડી ક્યાં !
લે-પાંખ ખાખ ! તફડે ! મૃતપંખિડાં હા !
આ લે ભમે, ટળવળે મૃગલાં બિચારાં,
આ ઝાંઝવાં તૃષિતને દમતાં ઠગારાં.

દોડે અહીં તહીં, નિરાશ બને છ ભોળાં,
ને ને પડે, અરર ! ફૂર બને ઉનાળા !
શીળી કચહાં લહરીઓ શીતકાળ કેરી ?
નાસે ખરે મૃદુલ તો, જહીં ઉગ્ર વૈરા;

હા ! ત્યાં રમો છ ! દરિયો ઘુઘવો છ છૂપી !
 હા ! ઠીક, સ્નિગ્ધ રસ શીતલતાની મૈત્રીઃ
 હું યે રસિક રમવા તમસાથ આવું,
 હું યે શિળી રસિકી મૈત્રી-મઝા મચાવું.

તળાબની ટેકરીમાં પ્રભાત

• હરિગીત •

ગિરિ વૃદ્ધ નદપર્યંક પાસે શ્યામ ઓઢી શાલને,
પંખાળતો બેઠો પ્રભાતીના સુરેશમ વાળને;
પોઢી પ્રભાત તરુણ નિરખું નદબિછાને નીંદમાં.
ઉપકંઠતરુ પર્યંક માથે છત્ર ધરી ઊભાં ખડાં.

કંઈ ઘોર નીંદર નાસિકાથી નાદ કરતી સાંભળું;
સંગીત જળખખળાટ સરખું દિવ્ય જાણે જામતું;
એ ગાન કેરું તાન વધતાં પંખિડાં જાગી જતાં,
સહિયર પ્રભાતીને મીઠા કંઈ સાદ કરવા લાગતાં.

ઊઠી પ્રભાતી આંખ ચોળી, અદ્રિઅંકે ગઇ ચડી,
ગહ્વર તણી સોડે લપાઇ શાલ લીતર શામળી;
પવને સમાયું આંગણું, પર્યંક ખંખેરો વળી,
ખાલાઈ રંગોળી દડાવી રંગ પૂરે જાળવી.

મરકતતણાં આમર મનોહર મંદ દહેર હલાવતી,
ફૂલડાં સમા હીરા ધવલ ને લાલ પડતા ત્યાં ખરી;
ગિરિએ ગૃહસ્થી ધર્મથી સત્કાર કીધો સ્નેહથી,
આતિથ્ય સેવા એ બજાવા લાગતો કંઈ હેતથી.

દીધો ઉતારો લવ્ય એલલ-ગહ્વરે એકાન્ત ને,
પરિઆરિકા સોંપી પ્રભાતી મુશ્રુષા કરવા મને;

પરિચારિકા પરિચય થતાં બની બહેન મારી લાડકી,
તે ખેલતી ગર્જ્વર અનેકે ખેલ-સંતાડૂકડી.

નરસિંહ મહેતાની નિશાળે બેઠે સંઘાતે ગયાં,
કંઈ પાઠ ભક્તિભાવના ને જ્ઞાનઘાટ તણા ભણ્યાં;
અભ્યાસથી ઊઠી પ્રભાતી, સાથ હું ઊભો થયો,
છોડાવી કરથી કર પ્રભાતી દોડતી ચાલી અધો.

એ નાસતી છુપતી પ્રભાતી શોધતો હું તો ફરં,
અંકેક ગૃહગુફા મહીં પગલે પ્રભાતીને પળું;
એ રમ્ય કીડનમાં અકારણુ લાલ મુખ રીસે કરી,
ચાલી પ્રભાતી ગઈ જ તરછોડી મને કંઈ કારમી !

ગિરિરાજ કાળી શાલ કાઢી તેજજલમાં ન્હાઈને,
કાન્તિ કનકમય ધરી ધ્યાને શાન્ત સ્વસ્થ જણાય છે;
ધ્યાનસ્થ અદ્રિરાજને પ્રણમી પ્રદક્ષિણ મેં કરી,
લીધી વિદાય, પ્રભાત બદલિ નવ વળાવા નીસરી.

અમારો આવાસ

• ગઝલ •

જહાં મેદાન આનંદે પડ્યું વિસ્તીર્ણું એપરવા,
 દુરંગો જ્યાં રમે કૂદે, તહાં આવાસ મારો છે.
 પહાડો જ્યાં ઝૂંમે છે, ઉંચાઈ ઓમ ચૂમે છે,
 જહાં ભવ્યત્વ ઘૂમે છે, તહાં આવાસ મારો છે.
 જહાં કલ્લોલ મીઠો છે, જહાં આનંદ દીઠો છે,
 જહાં હૈયાં રહે ખુલ્લાં, તહાં આવાસ મારો છે.
 જહાં મીઠાં ઝરે ઝરણાં, પ્રીતિ પાઠો પઢે પરણાં,
 અનાહત નાદ જ્યાં નમણા, તહાં આવાસ મારો છે.
 જહાં ગેખી ફરે ગોળી, વિભુ વૈરાટ જ્યાં પહોળા,
 પ્રભુ જ્યાં પાથરે જોળા, તહાં આવાસ મારો છે.
 જહાં ખાજો ભમે ભોળાં, પ્રભુ ગોવાળનાં ટોળાં,
 હૃદય ઝૂલા જહાં ઝૂલ્યા, તહાં આવાસ મારો છે.
 મળે જ્યાં ઓલિયાટોળી, ખલકની ખાક જ્યાં ચોખી,
 બધી દુનિયાં જહાં ભોળી, તહાં આવાસ મારો છે.
 જહાં સંસાર છે સૂતો, અલખનાં જગતાં ભૂતો,
 અલેદાનંદ જ્યાં ચૂતો, તહાં આવાસનું મારો છે.

દિલદાર — દર્શન

• મિશ્રશાસિની •

ખેઠો ઠંડા કુંજમાં એકદા હું,
વાતો મીઠો મદ ગંભીર વાયુ;
પાસે જાયા ખડાડમાંથી વહેતાં,
તરલ અરણ્ય નૃત્યના તાલ દેતાં.

ઊર્મિમાલા લોટતાં ચેત શીણા,
પૂરી દેતાં ખડાડની સર્વ ખીણા;
ઢાળે ઢાળે એ ધસતાં ધસતાં,
ખડક ખડકે આવી આવી ઘસાતાં.

નાના મોટા સોતનો સંગ જામે,
કાસારે સૌ શાંત થાતા વિરામે;
સામે કાંઠે વક્ર જાડો અરો થૈ,
વળી કંઈ છૂપી નીકળે-એમ બહેલું કેં.

ત્યાં ઝાડીમાં ઘ્રોઢ વૃક્ષો અઝૂમે,
વલ્લિકાઓ લેટતી સ્નિગ્ધ ચૂમે;
પુષ્પો ખીલ્યાં રંગબેરંગ રૂડાં,
મુજ, નયન તો દેખતાં ને કસાણાં!

વૃક્ષો માથે પક્ષીના લિન્ન લિન્ન,
મીઠા ઘેરા નાઠ સૂણી હું લીન;

સાથે શાખા સૌ નર્મી નૃત્ય માંડે,
પર્ણ-નયનો પ્રેમ પૂરે કટાક્ષે.

વાયુ વીંધીને ઘટા આવતો ત્યાં,
દેવું મીઠું ગાન તો જામતું ત્યાં;
ત્યારે પર્ણો નાચતાં સાથ તેની,
અરસપરસે રાચતાં બાથ લીડી.

ભૂંગો ત્યાં શું જરતા કેં ગલીરું,
ચૂમી પુષ્પોતું અમી કેં મધુરું;
હંસો આવી રંગમાં નાચતાં ને,
મૃદુલ કમળો સંગમાં શંસતાં તે.

વારિ ગાતું ખુબ ગંભીર નાદે,
રૂડાં મત્સ્યો નાચતાં નીર માંહે;
સૃષ્ટિ કેરું ગાન સૂણી અનેરું,
હરખી હરણાં નાચતા શું મધુરું!

સર્વે સૃષ્ટિ ગાન ને નૃત્યવાળી,
આંહીં દેખું મોહકારી રૂપાળી!
લીલા નૈસર્ગીં મચેલી બધામાં,
નિરખી નિરખી મગ્ન થાઉં મજામાં.

એવામાં એં દૂર દષ્ટિ વધારી,
નીહાળું કે-અપસરાઓ પધારી;
ત્યારે તો એ દિવ્ય ઉદ્યાન માન્યું,
વનપરિતાણું નૃત્યનું સ્થાન જાણ્યું.

સૃષ્ટિ ગાતી નાચતી - સર્વ તેનો
 જાણ્યો હેતુ:-સંગ તે અપસરાનો;
 મારા યે ચિત્તાણુંવે ગાન આણ્યું,
 તર્ક વીચિએ નાચવા ખૂબ માંડયું :

‘પીળ ખ્યાલો પ્રેમ-પીયૂષ કેરો,
 શાન્તિ-નીશો આવશે હા ઘણેરો;
 થાશે નિદ્રા દિવ્ય સુખોની તારે,
 લહર પરમાનંદ કેરી વધારે!’

જામે ત્યાં તો નૃત્ય સંગીત સાથે,
 થાતા દેખું હાવલાવો છટાએ;
 નાચી લેતાં કૂદડી ગોળ કોડે,
 મૃદુ અવયવો રમ્યતાથી મરોડે.

ખેઠો છું જે કુંજ તે તખ્ત જાણું,
 વૃક્ષો ડાળો ચામરો એમ માનું;
 સર્વે વસ્તુ ઇન્દ્રઆગાર જેવી,
 વિમલ જલ તે કાચની ફર્સખંદી.

વૃક્ષો વેલો દેવ દેવાંગનાઓ,
 પક્ષી પ્રાણી કૈક કું દિવ્ય દેહો;
 લીલી ભૂમિ તે રૂપાણું બિછાનું,
 ગગનતલને શોભતું છત્ર માનું.

ધીમે ધીમે અપસરાઓ પધારી,
 લીલા બિછાના પર નૃત્ય જારી;

મીઠું મીઠું કુંમળું ગાન ગાતી,
નર્તન તથા ગાનની જૂઠ્ઠી જામી.

સૌ દેવીમાં એક મૂર્તિ મધૂરી,
વિધાતાએ આતુરી વાયરેલી;
કુંજે હુંને નીરખી શુભ તાકી,
નયન કણેનિ ગતિ એક આપી.

હાથે હાથે ઝાઝી કાળી લટોને
ભેડે છે જે આંખ આડી કપોલે;
તાકી તે અર્ધાગ રૂડું નમાવી,
ત્રિભુક પકડી હાથની તર્જનીથી.

નેણે નેણે સ્વાગતોચ્ચાર ફીધો,
છાંદાએ તો જાડયનો જામ પીધો;
કેં કેં આડું ઘેરતું તો ગતિને,
તદ્વધિ ઉરની પ્રેરણા તો મતિને.

ત્યાં તે મૂર્તિ સર્વ સાથે સિધાવી,
જાણું:-હૈયું હોય લેતું વિકાઈ,
સૌ તે જાતાં જ્યાં રૂડો આમ્ર શીત,
ગતિ લગ્યકતી જોઈ જોઈ ચક્રીત !

આંખાનાં સૌ પર્ણ વાયુથી કમ્પે,
પંખો નાખે તારૂણીને તરુ થે;
સર્વે શાખા સ્વાગતા કહે નમીને,
મમ હૃદયની તંત્રી એ લાવ ઝીલે

સર્વે પેલા આમ્ર નીચે વિરાજી,
રૂપાણું શું અર્ધવર્તુલ પૂરી;
વસ્ત્રો જાણે સખતરંગી કલાપ,
ચુતતરુઘટામેઘમાં ઇન્દ્રચાપ !

ખેડી ત્યાં તો નૃત્યખેદે થયેલાં,
મુખાર્વિન્દે સ્વેદગિન્દુ રહેલાં;
વાયુ ગ્લાનિ ટાળતો તે સુકાવે,
મધુર મુરતીની દયા સહેજ આવે.

થોડી વારે થઈ ઉભી સર્વ સાથે,
શું તે ભારી શાન્તિને ટાળવાને ?
ચિત્તે મૂક્યા કે' અજાણ્યા નિસાસા,
અગમ ગતિ મેં ભોગવી એટલામાં.

મૂઠી ચાલી તે સખીસ્કંધ હાથ,
હૈયા કેરા સૌ જતા ભાવ સાથ;
હું સામે અંગુલી ને દષ્ટિપાત,
સહિયરતણા કણ્ઠમાં ગુપ્ત વાત.

ધીરે ધીરે દૂર જાતી નિહાળી,
ઝાંખી ઝાંખી તો ય મેં દૂર ભાળી;
દષ્ટિ દોરી હું રહ્યો દીન તાકી,
અહહ ! થઈ ગઈ અદશ્ય હા ! ! !

મૂર્છામાં હું પડ્યો ત્યાં તો, ભાન સર્વ ઉડી ગયું,
ઇન્દ્રિયો શૂન્ય થઈ સર્વે, ગાત્ર ખડેરૂં બની ગયું.

હરિયુગ્માલ

• દક્ષિણ ૩૫ •

હું હું ગળા ! સ્વેચ્છાએ તું અરે મૃગ બાહુડા !
 રમ રમ લક્ષા ! નિશ્ચિંતે તું ગમે મન કાહુડા !
 જવ લગી તને લીતિ દેહું થયું નથી લાન કેં,
 તવ લગી ય તું ખેટી લે ને પછી ન રમાય કેં.

[અંતરંગ]

ધીમે ધીમે લયનહું તને લાન યાગે પછી તો,
 મેટી અરે રમતગમતો નાચવાનું પછી તો;
 માતા હુંને મુકે લય થકી યાગે એમ જાણી,
 કૃપાવાદું નિજ જનનીતા અંકમાં આંખ વીંચી.

એવું તોયે અમલ તું ગળા ગારી એ તો અવસ્થા,
 એનાથીયે અનુલવું અહીં દુર્દશા ને નિરાશા;
 એવા તો આ વનમહીં લમે લુબ્ધકો ત્રાસ દેતા,
 ગાઈ રહું મધુર રસિયું ભોળવી છવ દેતા !

[અંતરંગ]

ત્યાં શકે કોઈ ના રક્ષી મોહમાંડી કસ્યા પછી,
 આચવી આચવી રહેવું વિશ્વમાંડી વસ્યા પછી.

હાંસીકા]

નહિ નહિ ગમે સ્વેચ્છાચારી તને કંઈ બાંધન,
 નહિ નહિ ગમે ચિન્તા કાંઈ તને પ્રિય બાંધવ;
 બળકે બળકે તારી આંખે અદોષ તણી દ્યુતિ,
 બળકે બળકે ભીતિવારિ, ગમે કયમ એ ગતિ ?

અનુક્રમ]

એ અવસ્થા ગમે શાની ચિન્તા ને દુઃખથી ભરી ?
 હાય શે લોગવું એવી ? કલેષ પામું સ્મરી સ્મરી.

વસંતતિલકા]

લે હું ય આવું વિસરી ભય દુઃખ ચિન્તા.
 જે જિંદગીપથ વિષે મુજને નડેલાં,
 તું સાથ નિત્ય રમવા, સહ નિત્ય રહેવા,
 આનંદમાં રમતમાં સુખ શાન્તિ લેવા.

હા મેં ય બાલપણમાં સ્થિતિ લોગવી એ
 નિશ્ચિંત ને રમતગમ્મત શાન્તિ માંડે.
 લે ચાલ ત્યાર જઈએ રહીએ હવે ત્યાં,
 જ્યાં સૃષ્ટિ બાલ તદ્દનંતર ના સ્થિતિ જ્યાં.

આલા - પરીને !

• ઉપજાવિ •

અણે ! મધુરી મૃદુ બાલકી ! તું,
અણે શીળી સ્નિગ્ધ લતા નકી તું;
તું અખસરા દિવ્ય લઘુ રૂપાળી,
તું ચેતના મૂર્તિમતી રચાળી.

તારા શુભાળી કરપદ્મવે તું,
સંસારઘાના ત્રણ રૂઝવે તું;
હો ! કુંકુમા પાદ શીળા નચાવી
ઉરે કટુતા ઉરની પચાવી.

નચાવ બાલે ! મૃદુપાદ તારા,
મચાવ હિયે મૃદુતા અમારા;
હુણ હુણ ફેરવ અંગ અંગે,
અર્પીભર્યા લિપ્યકરે ઉમંગે.

ચમેલી શી સ્નિગ્ધ કળી મુંવાળી !
અમી બરે નેન મીઠું રૂપાળી !
મુગંધ સંસાર મહી તું મારે,
મુધા મધુ તું લવસિન્ધુ ખારે

લલાટ ઝુલ્કાં ઝુલતાં નિહાળું,
દેવી હિચોળે ચડી સ્વર્ગ ભાળું;

તારૂં મીઠું હાસ્ય જ નાદગ્રહ,
અવ્યક્ત વાણી પણ શબ્દગ્રહ.

શું ઇશ્વરી શક્તિ ? શું કે પરી તું ?
કે દિવ્ય માધુર્યનું તત્ત્વ છે શું ?
હશે ! ગમે તે તું ભલે ભલે હો !
મારૂં મધુ, ચેતન, દિવ્ય તું છે !

માતા - મરણ

• રાગ દેશ •

બહાલી પ્રેમી માત ગઈ હા ! લાડ લડાવતી રે. ૧૬૦
 મધુર મનોહર કોમળ ગીતે
 જગાડતી નીંદરથી પ્રીતે,
 હું બાળકને નિત્યે હસી રમાડતી રે. બહાલી.
 કર પલ્લવ તેડી સુખ પામે,
 મધુર દગે નિરખી રહે સામે,
 ચૂમી લઈ લઈ આનંદે સુખ મલકાવતી રે. બહાલી.
 લઈ અંકે પય-અમૃત પાતી,
 પય પીતો દેખી હરખાતી,
 હેત થકી લઈ છાતી સાથે ચાંપતી રે. બહાલી.
 રૂડાં રમકડાં નાજુક આપી,
 સાચવીને બેસારી જાતી
 ઘરકામે, પણ મન તો મુજમાં રાખતી રે. બહાલી.
 રડું તો કાજ તણને ધાતી,
 આકુલવ્યાકુલ મનમાં થાતી,
 ખમા ખમા કહી રડતો છાનો રાખતી રે. બહાલી.
 મનહર ગીતોને લલકારી,
 પારણીએ હીંગાળે માડી,
 હું નિદ્રાધીન નિરખી નયણાં ઠારતી રે. બહાલી.

સંતત રમરણુ

• વસંતતિથકા •

રાત્રિ ગઇ, દિન જતા પણુ એક એક.
 વર્ષો જશે વહી અગાધ અનંતતામાં;
 બહાલી ! વહી ગઇ તું એહ અગમ્ય માર્ગે,
 તારી સ્મૃતિ પણુ નિરંતર છેક તાજી.

એ પ્રાઠ લાવલર આકૃતિ સાંભરે છે,
 હૈયે વિરાટહૃદયા ! છવિ આ તરે છે;
 નેણે નિરંતર તું દર્શનની ખુમારી,
 તારા અનાહત સદા લણુકાર કણે.

પ્રેમાળ નેત્ર તણી અમૃત મિષ્ટ ધારા,
 વાણીતણા મૃદુલ વર્ષણના કુવારા;
 ઉદલાસતા હૃદયસાગરના ઉછાળા,
 ભાવો ગધા તવ સખી ! મધુરા રસાળા.

શાણી, સુશીલ, ગૃહિણી, ગૃહમંત્રિણી તું,
 રાણી રસાળ મમ આતમતંત્રની તું;
 જીવીત આશ, દિલની અધિદેવતા તું,
 વિશ્રામ તું હૃદયની, મમ સર્વ તે તું.

તું હા ગઇ ! ગૃહ હુંટાઇ ગયું જ મારું,
 તું હા ! જતાં જ રસ આતમનો મુકાલો;

જીવીત જીર્ણ, દિલદાહ સખી સુકાણે,
સર્વસ્વ નષ્ટ નમણી હૃદયા ! જતાં તું.

પત્નીત્વ નષ્ટ પૃથિવીપડમાં મને છે,
માતૃત્વ નષ્ટ મમ બાલકને મહીમાં;
તું આરગ્ની રસિલી સ્વર્ગ સિધાવતાં તો,
સંસાર શૂન્ય સઘળો રસડીન ભાસે.

તારો અખંડ સુહવાસ મુઘા સમાન,
હૈયે અભેદ રસ શીતલ સીંચતો કેં:
તારા દિલેદિલ ગુંથેલ હું અંગઅંગે,
ને અર્ધનાર નટ ઇશ્વર તુજ સંગે !

તે આ હયે અવનિમાં વિપપાન ધોળું,
ને આ હયે તરફડું બળતી ચિતામાં;
હા ! એકલો રડવડું રણમાં વિના તું,
તારા વિના નવ ગમે સહચાર બીજો.

બંને થ બાળક હતાં પ્રણયે તથાપિ,
સ્નેહે મુખદ્વ સંલુણી ! ઉર સાંકળેલાં;
દષ્ટિ થકી દૂર જરા પણ ના ખમાતું,
તે સાંભરે સમય તો તજી કેમ જા તું ?

ત્રિસપ્ત વત્સર વહ્યાં પદ એક બેમાં,
કંઈ ભોગ રોગ મહીં, કંઈક વિયોગયોગે;
તે સર્વ કાલ તું સખી ! મમ ધ્યેયવ્યકિત.
એ સ્વપ્ન, એ મુખસમાધિ ગઈ વજ્રી !

અભ્યાસજીવન તું સાથ રહી ગુજર્યું,
ઉદ્ભાસથી ઉર મુવાસિત નિત્ય મારું;
તું શારદા સહ વિશારદ પુદ્ધિવાળી,
શાળાતણું સફળ જીવન ભાગ્યશાળી.

વિદ્યા હવે વિમુખ બહાલી વિદાય થાતાં,
વાણીવિનોદ તણી વાત કશી તું બતાં ?
સાહિત્યસાર સહુ શુષ્ક અસાર ભાસે,
નિષ્કુર ઉર દિલદાર ! દિદારખ્યાસે.

તીર્થાટનો સખી ! તું સાથ અનેક ક્ષીધાં,
અદ્વૈત ભાવ સહ તીર્થપીયૂષ પીધાં;
દેહે દ્વિધા, પણ પુનિત યન્યાં અભેદે,
એ ભાવ, એ અનુભવો સખી ! સાંભરે છે ?

હા ! સાંભરે સખી ! કશાં વચનો વહેલાં
દેખી સમુદ્ર સહ સંગમતી ત્રિવેણી ?
તે તો હજી સહવહે, સહવીહરે છે,
બહાલી ! વહી ગઈ તજી કયમ તું અકેલી ?

સંગે રહી પ્રણયરંગ સદા ચડાવ્યો,
ને વિપ્રયોગ સમયે ઉલટો વધાર્યો;
તે સર્વકાલ સમ સન્નિધિભાવ તારો,
આ દીર્ઘ તો વિરહ છે સહવો અકારો.

તું સંગ રંગ, મુખ, મોજ, ઉભાસ, શાંતિ,
એ સ્વર્ગ સત્ત્વ સહુ નષ્ટ જતાં તું બહાલી !

ઉલ્લાસ સૃષ્ટિ પ્રલયે રસજે હવે તો,
હા ! શૂન્ય આ વિરહ અંધ અનંતતાનો !

ઊભી દરેક પલ સંતત તું સ્મૃતિમાં,
નિદ્રામહીં, સખી ! અનિદ્ર વળી સ્થિતિમાં;
તારી રહી સ્મૃતિ છવાઈ દરેક ગ્રંથા,
સાચુન્ય ભાવ તવ ના વિસરે વિસર્યા !

એ યોગબ્રહ્મ થઈને ભવમાં ભુલેલો,
આ હું હવે ભ્રમણમાં ભટકું અકેલો;
ઉદ્ધારરાહ સખી ! આ ઉર તો ગ્રહે છે,
તું વાટ સ્વર્ગસદને મુજ માટ જોજો.

પુનર્મેળાપ*

• વસંતતિલકા •

‘ હે નાથ ! કાં નવ ધરો મુજ વાત કાને ?
હું રાંકને પરહરો વણ વાંક શાને ?
ના મેં જરાય દિલ આપતાણું હસાવ્યું.
ને વેદવાક્ય ગણી વેણ સદા વધાવ્યું.’

કોના કંઈ કથનથી કયમ કંથ ! કોપો ?
ઉદ્ધાહધર્મ વિસરી પતિધર્મ લોપો;
પાણિ ગ્રહો, ફરજ પાળવી પોષવાની,
સોંપી ચુકી હૃદય હું, ન હવે જવાની. ’

‘ જાણું જરૂર નવ વાંક કશો ચ તારો,
છે કર્મદોષ મુજ જન્મથકી જ મારો;
માતાપિતા તણું નથી મુખ મેં દીઠેલું,
બાલત્વથી જ પરત્રપણું લગેલું !

બહેની અને જનની તુલ્ય વડીલ ફ્રેબા,
ઇચ્છા વડીલ તણી તો અનુલંઘનીયા;
હા ! પૂર્વ વૈર તુજશું નિરમ્યું હશે કે
થાતાં લગી અદીઠ તું નહિ જપશે કે !

મારા એક પિછાણવાળા ભાઈના સંબંધમાં બનેલી વાસ્તવિક હકિકત

તારે મિથે વડીલ નિત્ય મને સતાવે,
ને નિત્ય કલેપ મુજને મનમાં કરાવે,
થાક્યો હવે મુણીમુણી કંટુ વેણવાણી
થા તું વિદાય મુજ દુઃખની દાઝ બાણી.'

‘હું બાળકી ગરીબનું દિલ બાળનારાં,
હા ! પાપનાં ફળ જ ભોગવશે નહારાં;
બા, બાપુ હોત યદિ જૂલમ હોત શાનો ?
વાતસલ્યહ્દાણુ તણી આશ હવે શી માનું ?

દૈબા તથા ભગિની હાથ રહો મુખેથી,
ના વાંક કાંઈ વહુના ગણવા હવેથી;
સ્વામી ! સદાય મુજને વિસરી રહેજો,
બહિં જમીન કહિં સંઘરશે મને જો.

હું આપનાં વડીલની મરણ ઉઠાવી,
આ બહિં કલેપ ધરનો સવળો શમાવી;
પાનાં પડયાં વિપમ ન્યાં પરતંત્રતાનાં,
છે દોહ્યલાં હૃદયમાં સહવાં સદાનાં.’

‘છે ન્યાં લગી વય હજી લઘુ આપણી ને
છે ન્યાં લગી પરવશી વળગી નસીબે;
પ્રારબ્ધ ભોગવણુ થાય કદી ન છૂટાં’
એ શબ્દ સાથે રડતાં પડતાં વિખૂટાં,

સત્રિ ગઈ, દિન ગયા પણુ એકે એક,
ને દંપતી પડી ગયાં વિખૂટાં જ છેક;

ધન્ય વડીલ તણીને વશ થઈ રહેતો,
બાળો સદા પતિ પરાધીનતા સહેતો.

વીત્યાં બહિષ્કરણને દશબાર વર્ષ,
કીધો વિવાહ ફરી બ્રાતૃજનો સહર્ષ;
આણી બીજી નવવધૂ મનમાનતી ને,
ફેળા તથા ભગિની મગ્ન થયાં અતીશે.

બાણ્યું હવે વરવધૂ વશ તો રહેશે,
આજ્ઞા સદા નવવધૂ ઝડપી વહેશે;
ધાર્યું હવે ઉતરશે સહુ પાર બાણી,
ફેળા કુલાય મન જોમ કરી કમાણી

વર્ષો જતાં યુવક તો પગભેર થઈ ને,
જુદો થયો તુરત ઉદમ કેં ગ્રહાને;
સંસારમાં નવવધૂ સહ તો ઝુકાબ્યું,
ને એક બાળ પણુ પ્રાપ્ત થયું મળાનું.

જૂની વધૂ સ્મૃતિપથે પણુ ક્યાંથી આવે ?
છે દૂર જે નજરથી ઉર શે વસે તે ?
પૂર્વસ્મૃતિ સમય સર્વ ભુંસાડી દેતો,
વીતી રહ્યો ત્યજિત સાથ વિયોગ રહેતો.

ક્યાં એ ગઈ? વિરહવાસ કહીં વસી તે ?
દે કોણુ આશ્રય અનાથ બની સખીને ?
સર્વે તિરસ્કૃત થકી ખસી દૂર ભાગે,
ત્યાગેલને શરમ સંઘરતાં જ ભાગે.

જાણ્યું જહાં પતિવિવાહ થયો ફરીને,
તો યે ન લેશ અમુચા દિલમાં ધરીને,
તેણે લખ્યું પ્રણયથી નિજનાથ માથે,
માર્મિક પત્ર અલિનંદનવાક્ય સાથે :

‘ છે નાથ ! આપ સુખવાસ સપત્ની સાથ
જાણી સુખી અધિક છું હું વિયોગવાસ;
હું દીનને કદિ કદિ સ્મરતા રહેજો,
સવાતણી કદિક દહાણુ મને ય દેજો.

ફ્રેખાતણાં ફગર ફાગ અને ફટાણાં,
ને વજ્રશાં નણદીબિણુ કટુ કટાણાં;
એ સૌ સહી સહી સહિજણુ બની ઘણેરી,
તેથી મુખે સહીશ સોડ સપત્ની કેરી.’

છે દીર્ઘકાળ થકી જ્યાં વિખૂટાં પડેલાં,
ને સ્નેહસાર પણ શુષ્ક સહુ થયેલાં;
સંસાર સર્વ પણ જ્યાં પલટી ગયો છે,
પ્રત્યુત્તરે ય પણ પ્રત્યય ના રહ્યો છે.

તીર્થાટને નિકળતાં સહસા નિહાળી,
લકિતમતી, પ્રભુપરાયણુ વૃત્તિવાળી;
છે નર્મદાતટ વસી સખી નમ્રભાવા,
સાધવી રૂઢી બની રહી સુશિલ સ્વભાવા.

ત્યકતા સખી રહી વસી અહીં તીર્થઠામે,
ત્યાગી વિરાગી નરનારી જહીં વિરામે;

ચાણોદ જ્યાં તટ કરાડ રહ્યું ઝૂંમી,
છે નર્મદા દુખિત કેરી નિવાસભૂમિ.

શાન્તિપ્રદા, શરણુદા જલ નર્મદાનાં,
~~સ્નેહાર્દ્ર~~ ગિર્મિ ઉરઆગ શમાવનારાં;
ચાંપી દિલે યુવતીને બથમાં ભિંજાવે,
ઉદામ આર્દ્ર દિલ કેમ દયા ન આવે?

જ્યાં નર્મદા પતિવૃત્તા સતી પંડ ભાસે,
સાક્ષાત જ્યાં અનસુયા સતીએ નિવાસે;
તે તીર્થવાસ મહીં કસ્મિય હોય શાનું ?
ને કર્મદોષ પણ ભસ્મ જ સર્વ માનું.

શાન્તિમહીં ભજનમાં સુનિમગ્ન થૈને,
વેળા પડી વિષમ નિર્ગમતી સહીને
શું ત્યાગ ને વિરહ નિર્મિત નિત્ય માટે ?
નોંધ્યો નિવાસ નસીએ કદિ તીર્થઘાટે ?

શી યોજના પ્રભુતણી ? ન કંઈ કળાય,
શું તીર્થવાસ મરણાન્ત લખ્યો જણાય ?
શું સાધુવેશ કદિ ગિતરશે શરીરે ?
ને શું સુવાસણ રૂપે વસશે ફરીને ?

મૃત્યુ અચાનક સપત્ની તણું સુણાય,
સૌભાગ્ય શું ઉઘડતું સરજ્યું જણાય ?
ત્યાં તો યુવાન અતિ આગ્રહથી લખીને
સંભાળવા વિનવતો ઘરને સખીને.

ઈચ્છા પ્રપૂર્ણ, પણ આશ ન લેશ લાગે
દે પૂર્વપત્નીહૃદયે પ્રણયાગ્નિ જાગે;
ખેઠો નિરાશ થઈ છેક યુવાન થાકો,
સ્ત્રીઉરભાવ પુરુષે પરભાય કયાંથી ?

ના રીસ લેશ, અસુયા ન જરાય ત્યાં છે,
સૌહાર્દ, માર્દવ, દયાર્દ્ર સ્વભાવ જ્યાં છે;
તે શું કરે હઠ ? નકાર કરે કદાપિ ?
આજ્ઞા ગણી ઉર નિમંત્રણુચત્ર ચાંપી
આવી અચાનક ઉભી હૃદયેશ સામી;
પૂછ્યું સલજ્ઞ બની : 'કુશળ આપ સ્વામી !'
ને નાથના ચરણમાં નિજ શીર નામી,
વીતી દશા, વિરહ દુઃખ બધાં ય વામી.

ભલો યુવાન ઘડી સ્તબ્ધ, વળી વિચારે-
આ ઇંદ્રજાળ ! અથવા કદિ સ્વપ્ન ધારે;
કિંતુ વઘો નજરમેળ થતાં જ વાર :
'તું દેવિ ! હાશ, ઉપકાર કર્યો અપાર !'

વિક્ષેપ, ત્યાગ, વળી સર્વ વિલિન ભાવો,
ને દીર્ઘ એ વિરહ કયાં પલમાં સિધાવ્યો ?
આશ્લેષપાશવશ તુર્ત બન્યાં અલિન,
ને મિષ્ટ મૂક નટનારસ્વરૂપ લીન.

સંગે હવે યુવક ને યુવતી વસે છે,
સંસારના, પ્રણયના સુખમાં હસે છે;
એ દંપતી ગત વિયોગ ભુલી ગયાં છે,
સુસ્નેહ ગાંઠ ઉર કેરી શુથી રહ્યાં છે.

શિષ્યને

• શિખન્નિષી •

તજું લાંબો ગાઠો પરિચય-સુસંબંધ અથવા,
તજું પાઠો દેવા મુખપઠનથી આજથી નવા;
પરંતુ આ હૈયું પરિચય તણ કેમ શકશે ?
હળેલા હૈયાના કયમ કરી ઉછાળા અટકજો ?

અહીં રહેશે ચિત્તે તવ સ્મરણચિત્રો રસજ્ઞતાં;
અહીં રહેશે નિત્યે હૃદયગત ભિમિ ઉછળતાં;
તહાં તારે બહાલા ! હૃદયમત લાવો ઉછળજો,
સ્મૃતિ આંખી આંખી પણ શુભ પ્રીતિની રસળજો.

તહારે ખાલત્વે અધિક વયમાં બાલ હું બન્યો,
તહારે શૈશવ્યે શિશુહૃદય ધારી બહુ રમ્યો;
હવે તે તો વીત્યા દિવસ, ધુંસરી મોટપણી
હવે ધારી સ્કંધે ફરજ કરવા આ જગતની.

પડ્યા સંસારે ત્યાં પડવું વિખૂટું એ જ કમ છે,
પડ્યા સંસારે ત્યાં તજવું સહુ ખાલત્વસુખ જે;
તણ તેવી રીતે ફરજ શિશુ ને શિક્ષક તણી,
સણ મૈત્રી પાછી, સખત ગુંથશું ગાંઠ મનની.

નમસ્કારો છેલ્લા ગતજીવનનાં દિવ્ય મુખને,
નમસ્કારો છેલ્લા શિશુ હૃદયના વત્સલ તને;

વધાવું તો ચે હું મુજ હૃદયનો મિત્ર ગણીને,
દઉં આ હૈયામાં સુહૃદતાણું મુસ્થાન તુજને.

રહેજે સંભાળી ફરજમહીં તું અધ્યયનની,
રહેજે સંભાળી જીવનમહીં તું મુદ્દ બની;
રહેજે તું મુખી બહુ બહુ સદા સુહૃદ ભલા !
રહેજે આનંદે વિજય ! ભરતો ભગ્ય પગલાં !

અચાનક મહિમા

• હરિગીત •

શું શાન્તિ શાન્તિ સહુ શરીરે રેલતા ઊર્મિ અહીં
આ અનિલલહરી સાથે રમતા આવતા નર્તન મહીં !
મૃદુ ગાન આ તો ! મધુર રસીલું ગાજતું કંઈ કંઈ રવે !
આયિ ! આ અચાનક કોણ બોલ્યું ? કર્ણમાં કંઈ કંઈ દ્રવે !

રોમાંકુરો પ્રસ્કુટિત ^{સુ}ઝૂંસા, સ્વેદ સીકરો જામતા,
શીતલ સુગંધ શરીર અવયવ હૃદય સાથે કંપતા,
મસ્તિષ્ક ધૂમે કેક્રમાં કંઈ શિથિલ ગાત્ર પડી ગયું,
આયિ ! આ અચાનક કોણ ભેટયું ? સ્પર્શસુખ આ અવનવું !

ઝબકી અરે શું વીજ ? અથવા ચંદ્રિકા અવનિ ઢળી !
ઝબકી કદાચ મણિકટોરી અમૃતા - સુરખીલરી !
ઝબકી વળી શું નેણ ખંજરની પ્રભા પ્રીતિભરી !
આયિ ! આ અચાનક કોણ દીકું ? દષ્ટિ રહી છે તલપતી !

^{લેલી}
ફાલી વસંત શું ^{બ્રહ્મ}લેલી પરિમલાકં પસારતી ?
કે કસ્તુરીકા મૃગજવે દોડી ગઈ શું પસાર થઈ ?
વર્ષા ઝીણાં ઝરમર કણે શું શુષ્ક અવની છાંટતી ?
આયિ ! આ અચાનક કોણ ખેડે'કયું ? નાસિકા રહી નાટતી !

નિદ્રાને આવાહન

• દુર્લભચંદ્રિત •

શ્રમચુતા, રજનીની વિહારણી !
સહ સદા ક્રીડનાર, વિલાસિની !
તજ ગર્ભ ક્યમ આજ હું દીનને ?
વિરહકાળ કહીં ક્યમ નિર્ગમે ?

કદિ કદિ દિવસે પણ આવતી,
કદિ કદિ મરણસર મહાલતી;
કદિકે ખેતરની ઝુંપડી મહીં,
કદિકે ઘેર ઝુગંધ-ટટી મહીં.

ગરમ ગ્રીષ્મમહીં તું વધારતી,
અતરની લલકે તું વધાવતી;
મૃદુલડાં કુલડાં બહુ વેરતી,
અનિલ હૃદયથી આંખડી ઘેરતી.

શીતલ વૃક્ષતણાં મૃદુ પર્ણની
લહર સાથ સુનૃત્ય જમાવતી,
કંઈ સરોવરની લહરી સમા
તનમનાટ મ આ વ તી નેણુમાં.

કદિ મીઠા મૃદુ ગાનની સાથ ને
કદિ નિસર્ગિકે નાદની સાથ ને

કલિક વિશ્વની શાન્તિની સંગમાં
જરૂર તું હસતી અતિ રંગમાં.

મૃદુ મૃદુ પગલાં ભર તું હવે,
મુજ મીઠી વીનવું વીનવું તને;
શીતળ આંદનીનાં ઉજળાં વહે
અમૃતનાં ઝરણાં, તું ચ આવ ને.

વિરહનાં દુઃખડાં સહ હારિયે;
અયિ ! પધાર પધાર, વિહારિયે;
રમ કહે રમ સુંદર સ્વપ્નને,
અવનવા તું તુરંગ ઉઠાવ ને.

૨૫૦ સાક્ષર રણજીતને નિવાપાંજલિ

• વસંતવિલકા •

ગંભીર ગૌરવ ગચ્ચું સહુ શુર્જરીનું,
 ને યોજના અધવચે રઝળી પડી સૌ;
 સાહિત્યની પરિષદો પણ તીવ્ર શોકે,
 જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.
 વિદ્રહસભા, સમિતિ કેળવણી તણી ને
 વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને મત પંથ કેરી
 નાનાવિધા પરિષદો વિરહે વિલાપે,
 જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.
 બહાલો વિવેચક, વિચારક, દેશભક્ત,
 પ્રાચીન શોધક, સુયોજક ને રસજ્ઞ;
 પ્રાદી થવા પ્રમથતો નિજ શુર્જરી તે
 જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.
 સાદાઈ ને સુશીલ શીતલ છાંયડીમાં
 વિદ્યા, વિવેક, ઉર-ઉન્નત આશયો જે
 શાન્તિ ઠર્યા; સહુ હવે વિરહાતપે તે
 જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.
 અંધેરીના ઉદ્ધિ ! અંધ બની ગયો કાં ?
 તું રત્નરાશિ ! પણ રત્ન હરી ગયો કાં ?
 ગર્વી ગિરા દીન બની ગમગીન ભાવે
 જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

મહાત્મા ગાંધીજીની જયંતીપ્રસંગે

• સૂચણા ૭૦૬ •

આજ કંઈ અવનવાં તેજ છે આંખરે !
 અંવનિ શું દેવ અવતાર ઉજવે ?
 નયન દર્શન રૂઝાં દિવ્ય નમણું કરે !
 નટન શું ઈંદ્ર-આવાસ ભજવે ? આજ.

હૃદય હળવાં કરે, નસનસે યળ ભરે !
 સત્ય શું નાદ લલકાર ગજવે ?
 કેળું સુણવા રવો મધુર તલાખ્યા કરે !
 મુરલી મોહન મધુર ઓર યજવે ! આજ.

અવનિતલ આજ ઉજવો મહાપર્વને,
 માન મોહનતાણી સાલગીરીને;
 સત્ય વેદિ વિષે યજ્ઞ સ્વાયંભુવં તણે
 ઈંદ્ર સહ દેવ સૌ સુમન વરસે. આજ.

હુંપદ, હિંસા અને જુદમ હવિશો બધા
 આજ હોમાય છે યજ્ઞદાવે,
 આર્યના ધર્મના, વેદના મર્મના,
 મુક્તિના મંત્ર મોહન ભણાવે ! આજ.

અવાચ્ય ચિત્તવૃત્તિ

• અનુબંધ •

કાંક થાય ઘણું ચિત્તે, કાં કથાય નહિ જરા ?
શી હશે ચિત્તની વૃત્તિ, ખાલ આવે નહિ જરા !

[વ્યભતિ]

શું થાય છે હૃદયમાં મનમાં ઉડાણે ?
શું ભાવ આ અકથ થાય છ કોણ બાણે ?
આ શું અહા ! અનુભવું સ્થિતિ આજ કેવી ?
આ શું અગમ્ય મનની ગતિ આજ કેવી ?

[શિખરિણી]

પ્રમાથી કે'ં કેવું અકથ ઉરમાં મંથન થતું !
મહા મસ્તીમાં શું ઉર-ઉદધિવારિ ઉછળતું !
રહ્યાં ઊર્મિ રેલી પ્રલય કરી દેતાં પ્રગર શું !
જતું બાણે રૂખી સકળ, ન કળાયે કંઈ કશું !

[અનુબંધ]

શૂન્યતા રસળે છે આ તોફાની ચિત્તમાં ખરે !
કાંક થાય ખરું ચિત્તે, કાં કથાય નહિ અરે !

મહિમ્નસ્તોત્ર

. પૃથ્વી .

ગિરિ ! ગગનને અડે, તદ્વપિ તું નમે શાન્તિમાં,
ત્રિકાળ તપ આચરે ગિરિમહર્ષિ ! એકાન્તમાં,
હશે હૃદય હા તને : દિલ દયા ક્ષમા છે ખરી,
ઉદાર મનભાવ ને ગભીરતા વળી છે ભરી.

ગુહા ! અવનિઅંકમાં મધુર નિંદમાં તું પડી,
અહા ! હૃદય છે વિશાળ, તું રસાળ છે સુંદરી !
અખોલ દીસતી છતાં અધિક ઉચ્ચ ભાવે ભરી,
સમસ્ત પશુ પક્ષીની પરમ તું જ ધાત્રી ખરી.

મહોદધિ ! સખે ! અગાધ ઉરવારિ તારૂં ઝરે,
ઝીલે નવ ઝીલે, દિલે ન પરવા જરાયે કરે;
અમૂલ્ય જળતું અમી મધુર હું ગ્રહું લે ગ્રહું,
રહું સહ સદા, રસાળ જળ ખુંદે ખુંદે ગ્રહું.

વનસ્પતિ ! હિંચો હિંચો પવનહીંચકે તાનમાં,
કરો રસિક ગોઠડી જગ ગળવતાં ગાનમાં;
પ્રતાપ સહતાં છતાં શીતલ છાંય આપો સદા,
મનુષ્ય, પશુ, પક્ષીનાં શરણુવાસ છે સર્વદા.

દિવાકરનિશાકરૌ ! મનુજના ગુરુ છો તમે,
પ્રભુપરમદ્વત છો, હૃદય ભક્તિભાવે નમે;

મને તમપ્રદેશથી કિરણ દોર આપી ગ્રહો,
પ્રભા પ્રભુજીરાજ્યની નયનમાં મને તો ભરો.

અગમ્ય પરબ્રહ્મના મહદ્ભાવ અંશે ખરા
અહા! ગિરિ, ગુહા, મહોદધિ, વનસ્પતિમાં ભર્યા!
શશી! રવિ! ક્રૂરો તમે ગહનમંત્ર ગાતા જતા!
તમો સહ રહું અને સહ ક્રૂર પ્રકાશે સદા!

૨૮ : મે : ૧૯૦૬ : મણાર

અનહદ નાદ

• શંકરાભચ્ચુ •

નાદ અનહદ ઉઠે જલધિ મધુ કંઠથી
 ગાય કંઈ ગાન ગંભીર ભાવે !
 ભક્ત ભવ ઇશનો તું પુરા પ્રેમથી,
 હૃદય છલકાય, રસરેલ આવે;
 અહા ! હૃદય ઊર્મિઉછાળે ચડાવે ! (૨)
 પરમ પદ પૂજતો તું પરાપંથથી,
 નાદ તવ યુંદ યુંદે જમાવે ! નાદ.

નાદ અનહદતણી ધૂનમાં ધૂણતાં
 વૃક્ષ તવ સંગમાં શિર નમાવી,
 અનિલ લલકારતો નાદને સૂણતાં
 ઇશગુણકથન ઉર હેત લાવી;
 અહા ! પક્ષી કલરવ કરેભજન ભાવી ! (૨)
 આ અવિચ્છિન્ન ગર્જન પ્રભુગુણતણાં
 શ્રવણપથ પૂરતાં હૃદયદ્રાવી. નાદ.

ધ્વનિ પ્રણવઘોષના ઘોર બ્રહ્માંડમાં
 એક તાને રહ્યા રણુરણાવી,
 આણુ આણુ નાદ ઉંકારના તાનમાં,

વિશ્વ દીધું અખિલ ધણુધણવી !
 અહા ! લેદતું લાન દીધું ભુલાવી ! (૨)
 સિદ્ધ શ્રૌ વ્યક્તિને ઇશગુણગાનમાં
 વેદ અદ્વૈત દીધો લણાવી ! નાદ.

૩ : જૂન : ૧૯૦૬ : મીઠી વીરઝી

વિરાટનો તાન્ડવરાસ

• ઝૂલાણા ૭૬ •

અજળ શું નૃત્ય તાન્ડવ વિરાટેશનું
મચી રહ્યું વિશ્વ ચોપાસ ભાસે !
સૂર્ય તારા, અને ગ્રહો ઉપગ્રહ બધા
તાલ ઝીલી ધ્રુમે સર્વ રાસે.

ના ચુકે ચાલ ને ચાતુરી કુદડીની
બ્રમણ કરતા ભમે ગૂઢ ગાને,
સ્નેહઆકર્ષણે મુગ્ધ બાણે બની
સર્વ સમતોલ તલ્લીન તાને.

અજળ શો સ્નેહ, સૌ લોક આકર્ષતા
લઘુ ગુરુ વજન નિજ નિજ પ્રમાણે,
અપળ ચાતુર્ય તે ચૂક કદિ ના કરે,
મર્મ સહુ આપના આપ બાણે.

સ્નેહઆવરણ અંતર સહુ અવગણે,
કોટિ યોજન છતાં નજીક લેખે,
પ્રેમતંત્રી તણા તાર છે તંગ ત્યાં
હર નજદીક સરખું જ દેખે.

સર્વ નિજ રાહમાં, સૂર્ય સર્વ નિજ ચાલમાં,
તાલમાં ઢાળ નિજ સર્વ સાધે,

કુદડી ફરતા ફરે, ઢળકતા કંઈ લખે,
લોક અવલોકતાં હેત વાધે.

ગોઝસર માન મર્યાદ રાખી ફરે,
અગણુ ગણુ તોય નહિ નિયમ તૂટે.
ઠંડાલ અંતરતણે સર્વ વળગી રહે,
સ્નેહ છોડ્યો નહિ એહ છૂટે.

કયમ છુટે છોડતાં પાશ તે પ્રેમનો ?
પ્રેમ છે સર્વના શ્રેય માટે,
ગહન શી મોહની મંત્રણા છે રચી
તાન્ડવે તો નટશ્વર વિરાટે !

ધૂમકેતુ રીસે દૂર ધસતા દીસે,
પણ ફરી પેસતા છેક પાસે,
રાસના રંગની લગન લાગી વડી
અધિક એને ઉરે, એમ લાસે.

રસકણો રાસ અદ્ભુતનાં ઝીલતાં
હવ નિર્હવ સહુ સ્નેહ રેલે,
ઉદધિ ઉછળી રહે, મરુત મસ્તી કરે,
હવ સહુ હગરના દાવ ખેલે.

આ વિરાટેશ લઈ લોકગણુ સર્વને
નૃત્ય તાન્ડવ નિરંતર નચાવે !
આણુ આણુ તાન થનકારનાં શુંજતા
સ્નેહનર્તન સદા સહુ મચાવે !

અગતિ ગમન

. ઇન્દ્રમાલિની .

ગરમ ઋતુ વિરાળે, મધુર શિતલ સાંળે,
અનિલલહર આળે કૈંક ગંભીર ગાળે,
કું ઘેનનું અંજન નેન આંળે.

મનહર ગિરિ ઐથે, તરુવર કર ગૂંથે,
નીંદરવશ હું માથે જેલ તાં વેલ સાથે,
ને વેરતાં પુષ્પ તુરંગ સાથે:—

શીતલ રજની રાણી, ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી, વાદળી માં છુપાણી,
વહે ઇસારા સહ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિલ લહેરો શ્રવણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્ક રેડે ઘણેરો,
આ કણને અદ્ભુત ઠારનારો :

‘રસિક ! રસિક ! મારા ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા !’ — એમ ચૈતન્ય ધારા
કરે અભિષેક શરીર મારા !

વિમલ મન ધવાથી, પુલકિત તનમાંથી,
પુરુષ પ્રકૃતિ માંથી, રસિક પુરુષ ત્યાંથી,
ખીણથી શૃંગ — ત્યાંથી
ચંદા તણાં શીતલ રશ્મિ સાથી.

ઉપર ઉપર બતાં, પ્રદિશ્નૃ^પ તિમિર થાતાં
કે' અ વિ સ્થિત રંગે !
ઉચ્ચ અવનત થાતાં એ ક ભૂમિ અભંગે

અનુદ્યુષ]

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત ધર્મને અનુલવું,
લેદનો છેદ થાતાં ને અલેદાનંદ ભોગવું.

દોહરો]

ઉર ઉરનો સંગંધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર બાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ધોર તિમિર આલ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટયો ભાણ !
રસીલીને પગ થાર હું પાથરતો આ પ્રાણ.
રસભાવિક રસીલીતણો, પ્રેમ ભગત આધીન,
ઘટમિલન માટે સ્તવું, રસજલને રસમીન.

પુષ્પિનાગ્ર]

અપિહિત મુખમંડલ પ્રિયે! કાં?
દુર ધુરખો કર, રેલ સત્યધારા !
ઉર વિનિમયથી નિરંતરાણા
રસવહને મુખ સૌમ્ય ઓજસાણાં !

ધ્યાન-વિહાર

• હરિગીત •

કંઈ વિરહ જોઈ વટાવવા ને યોગ સંતત સાધવા,
આપૂર્ણ તૃપ્તિ જીવનમાં આનંદની આસ્વાદવા;
સંધ્યા સમે અમ એકદા રસ-ઉપવને સ્થિર જ્યાં થયાં,
સાથે રસિકા રસભરી, તો અવર શી પરવા તહાં !

રજની તણા આગમનને સંધ્યા ગુલાલ વધાવતી,
તરુવદિલ જોખા ભરી ભરી પુષ્પાંજલિ પમરાવતી.
સ્વર્ગીય સુમનો સુરયુગલ ભરી અંજલિ ઊભાં રહ્યાં,
રજની પધારી પલકમાં, ત્યાં ગગનમાં ફુલડાં ઉડ્યાં.

અંદાતણો અંદલો કરી, તારાજડિત સાડી ધરી,
રાત્રી રૂપાળી ગૌરવદના મલપતી આવી સરી.
પલવારમાં આવી નીંદર ખેંચી, લીધી જોળે પ્રિયા,
જેઠો સમાધિ સોળતે, પણ શ્રમ વિકલ સર્વે થયા.

દગ, નાસિકા, શ્રુતિ, સર્વ ઇન્દ્રિય હું રહ્યો અજમાવતો,
પણ એ વૃથા, મુજ યતન સઘળો કાંઈ ના ખર આવતો.
અંતે પડ્યું માલૂમ કે - ઉદ્યાન સઘળે વાય છે
વાયુ રસિકા - શ્વાસ - વાસિત, સુરભ તે પમરાય છે.

એ શ્વાસ પરમોચ્છવાસમાં રસિકાતણો જ ગયો ભળી,
પિતૃવ્ય દેશે રાત સાથે મુજ રસિકા તો પળી.

મેધ - સમાધિ

વણુ વાદળ વરસે મેહુલા મીઠા,
વણુ વિદ્યુત અજવાળ્યાં ત્રિપુરે સર્વ ને,
ઉરમાં અમિઉદધિ અમુલો ઉછળી રહે,
અવયવ સહુ શીતલ પીયુષને પૂર ને.

વણુ આલિંગન પુલકિત ગાત્ર પ્રકુલ છે,
વણુ ગળે આ અનહદ નાદ અદ્ધર ને;
આતકે ચિત્ત તૃપ્તા છીપવે અમીયુન્દથી,
હંસ મથુર નાચે આનંદે ઉર ને.

વણુ આંજલ્યે દેગ દર્શન અદ્ભુત આ થતાં,
ભવ્ય કંઈ દ્વિલદાર વિભુતિ જરૂર ને;
વણુ આદિત આદિત શતકોટિની પ્રભા,
ભીતર બહિર રહી છવરાવી નૂર ને.

અળહળ ન્યોતિર્મય દેવી હો ભેતરી,
રૂપ અખિલ અવકાશ સમાય જરૂર ને;
શક્તિકોટિ અવયવ વિશ્વે વ્યાપી રહી,
ભેદ ભુલાવે ભૂત પદારથ ઉર ને.

દેવીરૂપ થયો હું પણ વણુભેદમાં,
ચિદાનંદ રમરેલતણું કંઈ પૂર ને;

ઝરમર ઝરમર ત્રિપુરમહીં ઝમતાં અમી,
લથળથ ભીંજે જીવન આતમ ઉર ને.

પરમ લગન લાગેલી ત્યાં જાગી ગયો,
એ બહાલી ચાલી જ અગોચર દૂર ને;
છવરાણું અંધાર અને શુનકાર છે,
અગિલ જગતમાં હાલાહલ વિષપૂર ને.

પ્રેમયજ્ઞ

લીધી મેં પ્રેમયજ્ઞદિક્ષા; લીધી મેં પ્રેમયજ્ઞદિક્ષા ૨૬
 પ્રણય સખી ! સહધર્મચારિણી તું છે મારી તેમાં,
 પ્રેમધર્મ તું પળાવ વિધિવત, શુદ્ધ, પવિત્ર હમેશાં,
 રસિલી ! દે જે તું શિક્ષા. લીધી.
 યજ્ઞવેદિમાં પરમ પ્રેમની પુનિત પ્રતિષ્ઠા કરશું,
 પ્રેમ-પ્રદીપ-પ્રકાશ જગવશું, હૃદયથી પૂજન કરશું;
 કરશું સંગે પ્રદક્ષિણા. લીધી.
 ભજન, ધ્યાન, સમાધિ નિરંતર પ્રેમપ્રભુની કરશું,
 પ્રેમપ્રભુને પ્રસન્ન કરશું, નિર્મલ પ્રસાદ ધરશું;
 જમશું પ્રેમહવિશલિક્ષા. લીધી.
 નિરંતરાનુષ્ઠાન માહરૂં પ્રેમયજ્ઞનો હોમ,
 માતું છું હું મોક્ષ જ એમાં, મારે મન એ ઐ.
 હું લેપન કરું પ્રણયરક્ષા. લીધી.

નીંદરમાં જગ ન્યાં પડતું હતું,
 રસિક ભવન માહરૂં જાગતું;
 પ્રણયપ્રદાની ન્યોત જગાવતો,
 પ્રણયગાન રહું હું ગજાવતો.

પ્રણયલહરીને

• ઉપભતિ •

પ્રીતિ તણી હો લહરી ઘડીમાં,
ગાણાં શું કર્ણાન્તિક ગાય ધીમાં ?
કંઈ સ્પષ્ટ તો તું વદને લગીર,
કંઈ દેશ્ય તો થા નિરખું અધીર.

હો દેવી છે તું ? ઉરદેવી કિંવા ?
કે શું પરી તું ? જલદેવી છે વા ?
શું સ્વર્ગનું સત્ત્વ કંઈ મધુર ?
કે ગાર્હી ? કે કદિ મોહની તું ?

એ કંઠના સુસ્વર છોડ તાર,
એ મુખના અમૃતને પસાર;
એ પ્રેમ - એ અંતરરાગ જેવી
ખુબી જરા તો સમજાવ દેવી !

પ્રણયગાન

• કૃતિવિશિષ્ટ •

મનન આ મનનું તું મનોહર !
સ્કંદરણ આ ઉરનું રસિદી પ્રિયા !
નયનની દગવસ્તુ નકી તું છે,
જીવનપ્રાણ તું ગ્રાણ વિધે લસે.

તું રસનારસ, તું મુખહાસ્ય છે,
શ્રવણ તું મૃદુ ગાન મિઠાશ છે;
મુજ શરીર તણી તું જ ચેતના,
જીવનની તું જ છે અધિદેવતા.

સકલ સૃષ્ટિની સુંદરતા સખી !
સકલ મોહક વિચની મોહિની,
મધુર વસ્તુ તણી તું મધુરતા,
લલિત આકૃતિની રમણીયતા.

તું મુજ સેવકની શુભ સેવના,
પુજકની પરમ પ્રિય તું પુજા;
તું મુજ લક્ષ્મી તણી શુભ ભાવના,
તું મુજ આતમની પરબ્રહ્મતા.

પ્રણય ગાયન એ અણકી રહે;
હૃદય તાર શું તાર રમી રહે;

આણુ આણુ પ્રકટે રસજ્યોત હો !
પ્રણય લેખ ધરી રતિ શોધતો.

રસિકીની છવિ ધ્યાન મહીં ધરી,
બહિર કુંજ તણ નિસરું જહીં;
પ્રકૃતિ બાલક ચેદન સૌ કરે,
પ્રણયવૈભવ શું સમજે અરે ?

જીવન-વિનિમય

• પૃથ્વી •

સખી ! હૃદય આ દ્રવે, સહય થા હવે માનિની !
અખંડ રસરેલથી અભિસિંચું તને કામિની !
અનંત રસભાવ આ ઉછળતા હૃદેમાં વહે,
શિરે ઠલવું કે પદે ? પ્રિયતમે ! ક્યહાં તે કહે.

તને લિંબવવા પ્રિયે ! હૃદય ક્યારનું આ મથે,
તથાપિ પરવા નહિ હૃદય દોહાલાની તને !
મૃદુ હૃદય બાપડું અગણુ ભાવભારે નમે,
અયિ સહય સુંદરી ? કંઠણ કેમ આળે બને ?

સ્વીકાર, કર પાન, એ કંઠરદાનને છાજતું,
પીવાડ નિજ સ્નેહ તું હૃદયનો, તૃષાઆર્ત છું;
હૃદે હૃદય અર્પીએ, પ્રિયતમે ! પીએ પ્રેમને,
નશો ઉભય ભોગીએ, લહર મસ્ત થઈએ અને.

• ગજલ •

તુંમાં અશ્મે હુરી નાચે નજરબાજી થવા તો દે !
તુંમાં આ દમ જવા યાચે, તું દમ માંડી જવા તો દે !

સહચારસ્વપ્ન

• ઉપનતિ •

સ્વર્ગીય ઉદ્યાન તણા વિહાર,
પ્રિયા તણી સોળતની બહાર;
સૌ સ્વર્ગશું અદ્ભુત આ જણાય,
મૂર્તિ મધુરી સહચાર છાય.

ચોપાસ આ ચંદનવૃક્ષ મહેકે,
રસે ભરી દ્રાક્ષલતા લાયે છે;
ઉદ્ઘાહ શો મંડપ હોય જાણું !
અપૂર્વ કે નાટ્યભૂમિ પ્રમાણું.

નાચે રમે વલ્લિ સુગાન ગાતી,
ઉદ્ઘાહનૃત્યે પુલકિત થાતી;
ને પાંદડાં સુંદર હીંચ લેતાં,
આનંદ વૃક્ષ કરતાલ દેતાં.

શું માંડવો મંગળ લગ્ન કાળે ?
શું બિજવે લગ્નઉજાણી આળે ?
ઉદ્ઘાહને વર્ષા અનેક વીત્યાં !
જ્યાં રાગ ત્યાં લગ્ન સદા વધાતાં !

રવિ, શશી, મંગલ, શુક્ર, યુદ્ધ,
પ્રહસ્ત્યતિ ને શનિ આદિ સિદ્ધ,

ઋષિ મુનિ આશિષ આપતા કંઈ,
પ્રીતિ તણાં લગ્ન પ્રસંશતા કંઈ.

સ્તુતિ તણાં એ લણુકાર કાને
રહી ગયા કંઈ, ઋષિઓ ગયા ને,
આ રંગભૂમિ પણ જોત જોતાં
ભીડી ગઈ મૂર્તિ વિદાય થાતાં.

વધાવતાં વૃક્ષ કુસુમથી જે
ને આવકારે કરપર્ણથી જે,
તે હું લણી પાંદડીઓ ધરે છે,
મળી મળી મસ્કરીઓ કરે છે.

પ્રિયાતણી દષ્ટિ પીયૂષ પાતી,
નિસર્ગલીલા અનુકૂલ થાતી;
બહાલી જતાં સર્વ બંધનું સુધા ય,
સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રતિકૂલ થાય.

એ કુંજ, ઉદ્યાન પરિતણું એ,
એ દિવ્ય સન્ધો, સહુ પાલટયું છે;
ઐતન્ય એ અંતરધાન થાતાં,
અંધાર બ્યાપ્યું જડ શૂન્યતામાં.

ઉપવનમાં પ્રભાત

. પૃથ્વી .

પ્રભાત રમણી અહા ! મધુર નીંદ અંકે પડી,
દિસે શીતલ શાન્ત કોમલ શુલાળી લહેરો મહીં;
રહ્યો રસિક વાયુ આ ઘડી ઘડી તને ચૂમતો,
અને કદલીપત્રથી વ્યજન શીતળો ઢાળતો.

પ્રકુલ કુલડાં હસે : નિજ સખી વસે નીંદમાં,
પ્રકંપ તરુઓ સિંચે સીકર પર્ણથી હીમના;
રહ્યાં પશુ પતત્રિ ને વન વનસ્પતિ સૌ ખડાં,
ઉભાં રમકડાં બધાં કુદરતી પ્રભુનાં ઘડયાં.

સખી ! કયમ હજી મીંચે નયન ? કાં હીંચે કેશમાં ?
શશી સહ રહી હતી રજની જાગતી લહેરમાં ?
પ્રભાત મધુરી ! તને રવિ કરો મૃદુલ ફેરવે,
શુલાળી નમણા ધીમે, વળી સુનેરી શાણી ! હવે.

ધીમેથી લલકારતી કહીં છુપાઈ સહકારથી
મીઠી નીંદ ઉડાડતી મધુર કોકિલા કયારની;
રખે ચમકતી, સખિ ! ઝબકતી નહીં ઊઠતાં,
ધીમે મધુર અલિયાં સહચરી તને સાંતવતાં.

અહો નયન ચોળતી, સ્વજન ઘોળતી બાથમાં !
પ્રભાકર ઉઠ્યે ઉઠી શિશુ પ્રભાત તે સાથમાં;

ઉઠો પ્રિય તમે ! ઉઠો પ્રિયતમે ! સુણું ને કહું,
રહું નિરખી બાહુડું નીંદરમાં પ્રભાતી સમું.

મીઠી લહરી હીંચવે વિટપપારણે વેલીને,
ઉઠી જ હિંચકાવતી રસિલી તેમ ચંબેલીને;
તથાપિ ઉઠતાં દીધું અધર મિષ્ટનું પાન કંઈ,
નશેા ઉતરતાં થયું ઉદિત સૂર્યનું ભાન કંઈ.

પ્રભાત સહ કંઈ અમે વિનય ને પ્રણામો કર્યા,
દિવાકર તણા કરો ભીંજવવા કરોમાં ધર્યા;
વરિષ્ઠ કિરણો લજ્જ શિશુ પ્રભાત ચાલી ગઈ
ચડી રવિરથે, વળી વચન આવવાનું દઈ.

ગત પ્રિયતમાને પ્રાર્થના

• માલકોરા •

અયિ રસિકી ! રીસા નહિ, અયિ હઠિકી હવે નહિ. ૨૬

પ્રણયપાશ કયાં પસાર ? હૃદય રમત કયાં રમે ?
નવલ નવલ લાવ ભરી વન ઉપવન કયાં ભમે ? અયિ.

વૃક્ષ વૃક્ષ કુંજ કુંજ તુજ નિવાસમાં ભસું,
ત્યાંય કયાંય પણ નહિ તવ ઉચ્છવાસ સાંભળું. અયિ.

હૃદય રાગ કયાં મચાવતી ગળવતી ફરે ?
મૃદુલ પાંખ કયાં ઉડાડ ? આવ હૃદય પિંજરે. અયિ.

સરિત સરિત સહચરી તણ જણાય ખાપડી,
વિરહગીત ગાઈ સહ ગુન્નરીએ દશા પડી. અયિ.

કવણુ ગિરિ નિકુંજમાં છુપાય વાર આવડી ?
કવણુ કવણુ શિખર શિખર ઊતરું ચડી ચડી ! અયિ.

હૃદયિ ગભીર ગાનમાં ન તાન તુજ મિઠાશનું,
વિશાળ પણુ જુવાળમાં રસાળ ન છુંદ કે આણુ ! અયિ.

ખલક અખિલ ખાલી ખાલી નીરસ નીરસ સૌ ખની,
મમ રુદનતણે ખગો પશુ ઝીલે પ્રતિધ્વનિ. અયિ.

વિરસ વિરસ વિશ્વ બાણી બ્યોમ શું જઈ વસી ?
વિરસ જગત તું જતાં જ, રસની રાણી કાં ખસી ? અયિ.

રવિરથ ચડી ચતુર ચાલી સ્વર્ગ શું મુસાફરી ?
નિરખું નિરખું ફેર સાંજ, હજી ન આવ તું ફરી. અયિ.

શું શશીમહિષીભુવન કર્યું ગમન રાસ ક્રીડવા ?
રાસધારી સર્વ તારલી મુની, તહાં તું ના. અયિ.

રમણી, નમણી, રસિલી આવ જગ રસે ભિંભવીએ,
રસખસ આણુ આણુ કરી મન મુજબ નચાવીએ ! અયિ.

નાથ—સ્તવન

• ખરવા—ત્રિતાલ •

છે નાથચરણ મુજ સુખ શરણું,
સુખ શરણું, અમૃત ઝરણું. ટેક.

શરણાગત પાલક ઉદ્ધારક,
પદ પંકજ રજનું આણું આણું. છે નાથ.

ઐ પદસ્પર્શે ઉદ્ધારી અહલ્યા,
સ્પર્શચમત્કૃતિ શું વરણું ! છે નાથ.

નાથચરણ પારસમણિ પરખું,
સ્પર્શ થતાં સમભાવપણું ! છે નાથ.

નાથચરણુરજ ધૂસર શિર હો,
ભવસાગરનું તરલ તરણું ! છે નાથ.

પત્ર - પંખીડું

તું પ્રણયકુંજના વાસી હો પંખીડા !
 તું હૃદયરાગવિલાસી હો પંખીડા !
 મધુરા ઉપવનમાં કરે મીઠા મીઠા ખેલ,
 અમૃતઝરણાં મુખ ઝરે નહિ કેઇ તારે તોલ :
 હું તુજ મીઠાશે મ્હોથો હો પંખીડા !
 હું અમૃતઝરણે નહાયો હો પંખીડા !

ગભીર શાણું ગાન ગળવે શીક્ષા દે સમન્નવી,
 ઘડીમાં કાલું ઘેલું થઇને ગમ્મત રહે મગ્યાવી.
 તેં પ્રેમરહસ્ય પઢાવ્યું હો પંખીડા !
 તેં અખંડ મુખ સમન્નવ્યું હો પંખીડા !
 લે મુજ હૃદય ઉપર આરામ,
 લે મુજ પ્રણયસખીનું નામ.

તું ફરી પાંખ ફરકાવ તારી પંખીડા !
 પ્રીતિમાં ચાંચ ગરકાવ તારી પંખીડા !
 શ્વેત પાંખમાં છાનુંમાનું લઇ ન કંઈ ને આપું
 ચંચુભર આ ચિત્તતણા ઉદ્દગાર મહીંથી, આપું !
 મુજ પ્રણયપ્રિયાને છાનું દેજે પંખીડા !
 ઉદ્દગાર થકી અભિષેક કરજે પંખીડા !

• હરિગીત •

મુજ હૃદયભાવો ત્યાં લઈ જા, ત્યાં તણા લાવે અહીં;
 તું એ જ વ્યાપારે મચી રહી ગૂંથ ગાંઠ કસી કસી.
 પંખી પઢાવું પ્રણયનાં વચનો તને હું પ્રણયથી,
 ભર'મિષ્ટ કંઠે તાહરે, જા ઊઠ સંદેશો લઈ :—

‘ મુનકાર છે આ વિરહ મૂંગો, શુષ્ક છું દર્શન વિના,
 આ વિશ્વ ખડેરું, જ્યાં નથી ભણુકાર પણ તવ શબ્દના !
 પ્રહ્લાંડમાં તો અધકાર જહાં તું મૂર્ત પ્રકાશ ના,
 નિશિ વિષમ તવ સ્વપ્ના વિના, વિખ વિરહ અધરમુઘા વિના !

કંઈ રાહ, કંઈ આશા, નિરંતર મનન, ને સ્મૃતિ તાહરી,
 એ મુજ સાધી વિરહનાં જવ લગી મિલન થાશે ફરી ! ’

વિરહાવસ્થા

• તોટક •

ગઈ જ્યારથી પીયર પ્રાણપ્રિયા,
મુજ ત્યારથી સૌ મુખ ઊડી ગયાં;
સહુ શુન્ય દિસે સ્થલ જ્યાં વસતી.
પ્રિય ! તું વિણ શૂન્ય ગતિ મનની.

દિલદાર ! તને નહિ દૂર સહું,
મુજ પ્રાણ ! તું જીવન સાથ રહું;
તવ સાથ જ હું ચહું ઉચ્છ્વસવા,
તવ સાથ અલેદ રૂપે વસવા.

મમ પ્રાણસખી ! રસની મૂરતી !
રસ જીવન દીપક માં પૂરતી;
રસરાણી તું દૂર જઈ વસતાં,
મુજ જીવનદીપકે કંઈ ખુઝતા

સ્વપને નિરખું મધુરું મુખડું,
સ્વપને વિલસું ચક્રડોળ ચડું;
પણ એ સ્વપતું, સહુ એ સ્વપતું,
વિણ વાસ્તવિકતા નહિ એ ખપતું.

પ્રીતિપાઠ પઢાવ પવિત્ર પ્રિયા !
રસ-જીવન-તત્ત્વ જમાવ ઇહાં;

તુજ માદવ દે દિલનું મુજને,
તુજ આર્દ્રપાણું મુજ જીવનને.

મુકુમાર વિનિમીત થા તું હુંમાં,
રસ તું ઉરનો ભર હું ઉરમાં;
મુજ ઉર કઠોર ગ્રહે મૃદુતા,
મુજ જીવન શુષ્ક રહે તું વિના.

જડ પંજરની જીલજીલ મીઠી,
ઉર સાગરની રસરૂપ સખી !
મુજ પ્રેમની પ્રેરક પોષક ને
મુજ જીવનનું તું જ ચેતન છે.

તવ સાથ પીતાં રસપાન કંઈ,
મધુર જગ મોહક, મંત્રિત કંઈ !
તવ સાથ વિનોદ વિલાસ મહી
હુખતો રસિલા કંઈ બહુ મહી !

તવ સોળત અદ્ભુત ગુણ ધરે,
તવ સંગત દિવ્ય પીયૂષ ઝરે;
તવ સંગ અલૌકિક રંગ ભરે,
તવ સંગ અપૂર્વ તરંગ ઉરે.

પણ તું ગઈ તે રસ લૂંટી ગઈ,
જગ આરૂં સૂનું જડ મૂકી ગઈ;
તવ શબ્દ વિના મમ કણું સૂના,
હું છું કંઈ અંધ તિમિર ઊંડા.

વિરહે મમ કંઈ મતિ મૂઢ બને,
કંઈ ઝેર રંગે રંગ વ્યાપ્ત અને
વિરહે ગમગીન સૂનો રઝળું,
વિરહાનલથી પ્રજળું પ્રજળું !

સખી ! આવ નિરંતર મગ્ન રહું,
રસિલી ! અનિમેષ નિહાળી રહું;
મુજમાં તું વસે, તુજમાં હું વસું,
અધનાર નટેશ્વર રૂપ બનું !

બાલકાવ્યો

ઉપહાર ત્રીજો

ચાંદો દેખી બાળકની અધિરાઈ

. ચોપાઇ .

બા ! જલહી તું આવ બહાર, આલે ચાંદો લલકાર;
 ઘોળો શીતળ ગોળમટોળ, દૂધલયો જાણે છકછોળ.
 મીટ માંડીને લેયા કરે, મુખડું એતું મલકયા કરે;
 હું ચ હયું, તે હસતો નય, જરી જરી વળી ખસતો નય.
 જલહી કર બા ! આવ બહાર, લે અજવાળાં તો ઝખકાર !
 ઘરમાં તો અંધાઈ ઘેર, શીતળ ખહાર છવાય ખપોર !
 બા ! લે પાછો આલ્યો જશે, બધી મન મનમાં રહી જશે;
 એક વાર બા ! આવ બહાર, તેડી મુજને માથે ધાર.
 એને અડકાડું આંગળી, શીળો કુમળો કેવો વળી !
 કોડ મને તો કંઈ કંઈ થાય; કોટી લેટી ને અંપાય !

વીલું બાળક

(મિસિસ સરોજની નાચકુના Lonely Child ઉપરથી)

• દરિગીત •

હો તારલી ! રૂડી રૂપેરી, માત મારી તું થજે !
અધારી રાતે હું રડું ત્યારે લલી થઇ શુંજને !
હું સાથ રહીને તું સદા પંપાળજે કરપદ્મવે,
તુજ હેતલર નયને હસી નિરખી મને હરખાવજે.

રે હસમુખા તું પવન ! થાજે ભાઇ મારો તું ભલા,
મુજ સાથ રમજે સર્વદા, ગમતાં મને તુજ અડપલાં;
વાતો મને દરિયાતણી, આકાશની, પહાડો તણી
કહેજે મળાની રોજ, તુજને આવડે વાતો ઘણી.

ઓ પવન ! ને ઓ તારલી ! હું તો અહીં છું એકલો,
ક્યારેક ક્યારે ખૂટી મરું ભણકારથી બેળાકળો !
ક્યારેક પડછાયા દિવાલે ચાલતા દેખું વળી,
ભડકી મરું ભૂતો તણા બિહામણા રૂપે છળી !

સૌ તો કહે છે : ‘ બાળકો પ્યારાં પ્રભુને છે બહુ, ’
હેતાળ ને મુજ સાદ સાંભળનાર કેમ નથી સજન્યું ?
પંખી અને મધમાખને કૂલો બધાંને ને વળી
મેઢાં અને આ ભોટિલાંને માવરો સૌને મળી.

ખિસ્કોલી ને ચલ્લી અને ઉંદર અને મૃગબાળને
 સૌને દીધી છે માવડી, વિસરી ગયો પ્રભુ શું મને ?
 માડી તણે અપ કેટલો ? જોળે મને લઈ ચાંપવા,
 ને કાનમાં વાતો મધુરી સાનમાં જ સુણાવવા.

રાસડો

આજ આવોને રમીએ રાસ રંગે કંઈ રેલી,
આજ આવો ગજવીએ હાસ મોકળાં મન મેલી.

ગોપગોપી બનીને ગોળ કુદડીમાં ફરીએ,
ગીત ગાશું કરી કંઠલોલ, હેત હૈયે ભરીએ.

જેમ ફેરે છે બારે માસ રત સૌ રઢિયાળી,
ફેર ફરતી રમે છે રાસ એકમેક દધ તાળી.

હું હોંશે બતું હેમંત, શિશિર શીતલ સરલા,
વસુબાળા બને તું વસંત, ગ્રીષ્મ ઘશે તરલા.

બહુબોલી હસામણી બહેન વર્ષા થાય વિમળા,
ગાજવીજ સાથ વરસે તેમ હાસ અરશે નમણાં.

મુધા શાણી શરદ શરમાળ શાન્ત નેણે શોભે,
ફરી કુદડી દધએ તાલ રસહ્લાણને લોભે.

એવી આનંદ રાસની રેલ ઉરઉરમાં ભરીએ,
જેવી ફેરે પ્રકુલ્લ ફૂલવેલ, રસ સૌરભ અરીએ.

ગાડીની રમત

• ચોપાઇ •

ઘડ ઘડ ગાડી કેમ રમાય ?	છુકછુક કરતી દોડી જાય !
કમ્બુ ! પકડ તું મારી ચાળ,	પમ્બુ ! કમ્બુની આલર આલ.
એમ બધી પાછળની હાર,	છુટી ન છટકી જાય લગાર.
પાડું સીટી ધનજીન જેમ,	ખેંચું બળથી દોડું તેમ.
છુક છુક કરતો વેગે જાઉં,	તમ સૌને ઘસડું હરખાઉં,
ધનજીન તો દોડે તે થાય,	ડખા બધા પાછળ ઘસડાય.
હારદોર ગાડી મન ગમે,	ફીડી મંકોડી પણ રમે.
ઉભો જો સામે સિગ્નલ,	હાથ ધરી લાંબા નિર્મળ.
ત્યાં ગાડીનું ઇસ્ટેશન,	વાટ જુવે એસારુ જન.
ધનજીન ગાડી ત્યાં અટકાય,	ચડ ઊતર અટપટ ત્યાં થાય.
ધનજીન ગાડી એમ રમાય,	છુકછુક કરતી દોડી જાય.

૩૨૦૪૪

સંતાકુકડીની રમત

. ચોપાઇ .

સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
બેની ! કરીએ તાલ મળકે, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

બાપુને દેખી બા થાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
મોઢે પાલવ ચોઢી જાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

લેઇ મિનીને ઝટ સંતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
ઉઠેર દરમાંથી ડોકાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

ચાંદલીઓ આકાશે જેમ, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
છુપી છુપી ડોકાતો તેમ, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

અંધારાં અજવાળાં થાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
રોજ દિવસ રાતે સંતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

ફરી સહુવારે ખડાર બતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

જાતે કામ કરવું

• શ્લોક •

હોંશ મને હૈયે લરી કંઈ કંઈ કરવા કામ
કાં ના કહેતી, બા ! મને ? જાણું કામ તમામ.

જાતે નહાતાં આવડે, જાતે જમતાં ખાસ,
મને ગમે મેજ્યે કર્યું, નહિ ખીજની આશ.

પંડે હું પહેરી શકું ઝલલું, જોડા સર્વ,
મને આવડે પહેરતાં : જ્ઞાને શાનો ગર્વ ?

કેમ નકામું બેસલું ? કેમ કરી જંપાય ?
કંઈ ને કંઈ દઉં હું કરી મનમાં એમ જ થાય.

કદી નકામો જો મને બા ! બેસાર લગાર,
તો તો મૂંઝવણનો મને કાંઈ રહે નહિ પાર.

માટે કરવા દે મને મુજ મેજ્યે જ તમામ;
જાતે કામ કર્યાં ગમે, ખીજે હાથ હરામ.

બા આંગળીએ દોર

• ઉપનતિ •

બા દોરને આંગળીએ મને તું,
ભૂલો હિલો ક્યાંક પડું રખે હું;
મેળે વડી મેદની આ ભરાણી,
જવું કહીં કેમ ? શકું ન જાણી.

કૂટ્યા વળી આમ અનેક કાંટા,
કઈ કેડીએ જાઉં, ન હોય કાંટા ?
દોરી ખરો મારગ તું બતાવ,
હું તો અજાણ્યો હજી બાળ સાવ.

એ આંગળી હેતલરી હુંકાળી,
સદાય દેતી લય સર્વ ખાળી;
ભૂલો પડું કેમ ? તું દોરનાર
ઉંધીય વાટેથી ઉગારનાર.

જ્યાં વાટ જૂઠી, વસમી, અજાણી,
જ્યાં લીક ને ભૂલવણી ભરાણી,
ત્યાં આંગળી તૂજ સપાટ સહેલો
કેડો બતાવે સુખ સૌ ભરેલો.

• ચોપાઇ •

અમી ઝમે બાની આંગળી, સીડી સ્વર્ગતાણી સાંપડી,
રૂડાં ઉત્તમ સુખનાં કાજ, અને પુણ્યની એ છે પાજ.

દેખાડે કેડો કલ્યાણ, માતું એ આંગળીની આણ.
એ આંગળીએ ચીંધ્યાં કામ મોટો થઇને કેરું તમામ.

૧૪ : ૬ : ૨૬

બાળકની લખવાની હોંશ

• ચોપાઇ •

‘બા ! ને હું બાપુજી થાઉં, ચશ્માથી કેવો દેખાઉં !
હવે થયો હું મોટો દેખ, લખી શકું વાંચી પણ પેખ.’

‘મૂકી દે ચશ્માં તું ચોર.’ બા પાડે ત્યાં તુર્ત ખકોર :
‘ક્યાંથી હાથ પડે હંમેશ ? એને પણ પરવા નહિ લેશ.’

એમ કહી ઝુંટવી લે માત, સાંભળતી નહિ બીજી વાત;
‘લખવો છે પણ કાગળ એક, તેં તો ગહેન વિસારી છેક;

મને સાંભરે વારંવાર, તેડું કાં તો કરીને તાર.
લીધી તેથી આ ને પેન, લખું તરત કે આવે બહેન.’

‘વળી મળી ક્યાં ઇન્ડીપેન, તું તો કવચવે દિનરેન;
મૂકી દે, એ ભાંગી જાય, જપનથી કયમ તને જરાય ?’

‘ત્યારે મારે લખવું કેમ ? તું ના પાડે સૌની એમ;
ભાંગ્યાનો ભય ખોટો ગહેમ, લખું નહિ તો શીખું કેમ ?’

‘આ લે બાપુ ! સીસાપેન, મૂકે નહિ તું લીધું વેન;
લમરો ભૂંસ્યા કર તું ભાઈ ! હું તો હારી, તુંથી કાઈ !’

આગગાડી

• ચોપાઈ •

ઇન્નગાડી ઘડઘડ નય, પૈડાં સઘળાં દડદડ થાય.
પીપુડીની પાડે ચીસ, બે હાથે દે બળથી ભીંસ.

નય ધુમાડા ગોટાગોટ ઇન્ન નતું દોટાદોટ.
બહુ કરે ઇન્ન બળબેર, ડબા દડે પણ હારાદોર,

ઘણા ડબાની લાંબી હાર, ઇન્ન ખેંચે સઘળો ભાર.
રૂંબી જેવી ગાંડી ભેંસ, રણકી દોડે કાળી મેંસ;

ઇન્ન પણ રણકીને 'કૂક' નાસે વેગે બળથી ખૂબ.
હડકેદે દે ચડે અબાણ, કાઢે ચગદી કચ્ચરધાણ.

બાળ હાલરડું

• રાસડો •

મારું લાડીલું ફૂલ,
મારું કોડીલું ગુલ,
બાળ બુલબુલ હું બુલાવું બુલે.   ટેક.

પમરે છે અંગરજ પુષ્પના પરાગ શી,
બૂલે બુલાવતાં બહેકે બહુલ.   મારું.

બાળકનાં નયણાંમાં નવલખ નૂર છે,
નયણાંની નીંદમાં નવાણું લખ ફૂલ.   મારું.

કાલુડા બોલ મને બહાલનાં વધામણાં,
બિંધમાં અબુધવાદ છંદો મંજુલ.   મારું.

બાળ દંતકળીના હાસે હુલામણાં,
મલકાતું બિંધમાં અમીથી અમૂલ.   મારું.

નળે બાલુડું, મારું જગત સર્વ નળતું,
શૈયાની સોડ, સ્વર્ગસમણાં પ્રકુલ.   મારું.

વસંત હાલરડું

. ગદ્યી .

હાલર તણે હુલામણે
જુલાવું બાલુકું મારું પારણે. ૨૬.
આંજું નીંદર નેણખામણે. જુલાવું.

રૂપાણું ઉંઘતી પાંપણે,
જેઠ જેઠ જાડું વારી ઓવારણે;
દોડિક વારું કામને,
નયણે નીંદરને મીંચામણે. હાલર.

કુલે પ્રકુલ મહેક ફાગણે,
ફૂલબાગ જુલે પમરતો આંગણે;
આંજ્યાં રૂડાં નેણ કાળજે,
ભૂંગ જાણું અંખુજ અંકે લામણે. હાલર.

ગાતી કોયલ કંઠકામણે,
હિંચોળે મહોરો આંખે રળિયામણે;
લેહરી જુલે ગાડ પાંદડે,
જુલાવે અલખેલી વેલ ખારણે. હાલર.

રઢિયાળી નીંદર રિઆમણે,
વીનવું માનિની નેણ-મનામણે;
આંજું નીંદર નેણખામણે,
જુલાવું બાલુકું મારું પારણે. હાલર.

વીરાનું હાલરડું

• ગરબી •

વીરને ઝુલાવું પવનપારણે રે લોલ,   ટેક.
પારણે તો પોયણપાન ને.   વીરને.

ફૂલે ફૂલે વીર વાધતો રે લોલ,
હુલે ઝુલે દહેર દહાણ ને.   વીરને.

મોંઘા મરકતમણિના મોરલા રે લોલ,
હાલરૂ જડાવું હેમ સાથ ને.   વીરને.

હાલરૂની હાલક લોલકે રે લોલ,
બહાલ તો વધે વીર માથ ને.   વીરને.

વીરો મલકાય - લઉં વારણાં રે લોલ,
પોઢી પાંપણ ચૂમી પાન ને.   વીરને.

માડીજાયો વીર મહેકશે રે લોલ,
વાડીવધારણ છોડ ને,   વીરને.

હેમંત હાલરડું

• રચી ગરબી •

હેમહાલર હાલકલોલ હિંચોળું હું. ૨૬.
હિંચોળું હું, બાળ હિંચોળું હું. હેમ.

હાલરએ હેમના હંસો જડાવું,
મરકત ઝમરખ ટાંચુ રડું. હેમ.

હેયે હાલકલોલ હેતે હિંચોળું,
હાલે બાળક હલરાવું ટુળું. હેમ.

બાહુડું મારું બહાલું હીમ છે,
હૈયાની હુંદ્રે હીમ પિગાળું હું. હેમ.

નવલી નીંદરડી નયણે નોતરું,
પ્રેમે અમી પીરસાવું ઉતું. હેમ.

રજનીના ચેનમાં ગરમી ઘણેરી,
ગુલાબી દહેરનાં સમણાં સજું. હેમ.

શિશિર હાલરડું

• રસડો •

ઢીંગલી ઢબુરી, મારી ઢીંગલી ઢબુરી,
હૈયાની હુંકમાં ઢીંગલી ઢબુરી. ૨૬.

હુંકાળું હાલરૂં ને હુંકાળી પામરી,
હિંચોળું હાથ દોર ઉનની ધરી. હૈયાની.

શઘડી જગાડી, શીત લહરી નસાડી,
નમણી નીંદર તુજ નયને ભરી. હૈયાની.

હુંકે હુલાસતી ને હુંકે વિલાસતી,
હુંકે હિંચોળતી ને ભૂ ની હુરી. હૈયાની.

શિયાળું દહેરીઓ ધૂજે છે ખારણે,
ઝુલાવું પા રણે પૂતળી ધરી. હૈયાની.

ખળે ખેતર પણ તાપે છે તાપણી,
વગડે વળાવી છે ટાઢડી ખુરી. હૈયાની.

ગ્રીષ્મ-હાલરહું

- મારા વીરને હિંચાળું શીતળ હીંચકે રે લોલ, ૨૬
- જેમ હીંચે મીઠાં ફળોના ફાલ મારા.
- ટાંશું પારણીએ ફૂલ મહોર મોગરા રે લોલ,
આંજું શીતલ કાજળ - ખરાસ. ૩૦
- હું તો હિંચાળું, ઢાળું પવન વીંઝણે રે લોલ,
ધામ જાય, વાય વાયરા ગુલાબ. ૩૧
- શીળું પારણું જુલે સુગંધ મહેકતું રે લોલ,
જેમ વેલીઓ હીંચે વૃક્ષડાળ. ૩૨
- ઝાડ જ'ખ્યાં, જ'ખ્યાં મીની તીતી બધાં રે લોલ,
જ'પે જિંધમાં વીરો રમતિયાળ. ૩૩
- શીળી છાયાની ઊંઘ મધુર મીઠડી રે લોલ,
જેવો કેસુડાં શીળા જળે અંગોળ. ૩૪

વર્ષા—હાલરડું

પવન પારણે ઝૂલે છે વિમળ વાદળી રે લોલ,
તેમ ઝૂલે ઝૂલે છે મારો વીર જો,
વીરને ઝૂલાવું બહાલ વરસતે રે લોલ. ૨૩

ઝમે ઝરમર મેહુલા મીઠે જળે રે લોલ,
સ્નેહધારા ઝીલે છે મારો વીર જો. વીરને.

ઇન્દ્ર આલથી અમી અપાર વરસતો રે લોલ,
નીંદર અમી શી મીઠી લે મારો વીર જો. વીરને.

વાદળ વરસે ને વસુધા મહેકતી રે લોલ,
ફૂલી મહેકે મકલાય મારો વીર જો. વીરને.

ચીજ અમકે વાદળ ઘટાને વીંઝતી રે લોલ,
નેણુ અમકાવે ઉંઘમહી વીર જો. વીરને.

આનંદ ઉત્સાહ પ્રેરણા

• દર્શિત •

આનંદની વાતો કરો; દિલગીર દુનિયા છે બધી,
તેમાં નિસાસા તમતણા ન ઉમેરવા લગીરે વળી.
મારગ બધા નથી આકરા, શુભ મુલુખ પંથે પરવરો,
બૂલેલ ને થાકેલને એ મુખદ પંથ બતાવવો.

અકસોમ શોક તણા બધે ભણુકાર ગાળે વિશ્વમાં,
દર્દો અને દુઃખો તણાં ભાલાં ઘણાં ભોંકી રહ્યાં !
ત્યાં આશ ને આનંદ ને ઉત્સાહ પ્રેરો પ્રેમથી,
ઉદ્ધાસ જગવો અંતરે કંઠ્યાણુ કેરી નેમથી.
પ્રભુતા બધે પ્રકટાવજો આનંદની વાતો વડે,
ના એ બને તો મોન સેવો, ખોટ તેથી નહિ પડે.

વાતો વળી આરોગ્યની કરવી જીવનના જોસથી,
દુનિયાં બંધી દર્દો દુલાણી દુખળી કંઈ દીસતી.
તેમાં ઉમેરો ના તમારા માંદલા રણુકારને,
બળ, શૌર્ય, વિક્રમના ઉછાળો ભિંમિ અપરંપારને.

બાળકોને રમવા ઘો

• કૃતવિધાંખિત •

રમતમાં વિકસે બાળ અંગનું,
રમતમાં વિલસે દિલ રંગ શું !
રમતમાં પણ શિક્ષણ છે રહ્યું,
રમતમાં સહુ જીવન ખીલતું.

રમત, બાળક સર્વ ! રમ્યા કરો,
વિરલ સૌ સુખ લાલ જમા કરો;
રમતમાં વિસરાય મમત્વ ને
સમૂહનું હિત તે સહુનું બને.

સખલ ભેરતણી લલી ભાવના
પ્રકટતી દિલ કોમળ બાળના;
કંઈ કંઈ નવ દર્શન પામવાં,
કંઈ કંઈ હૃદયો વિકસાવવાં.

સરલ સુંદર પાઠ પઢાવતી,
રમત જીવનજોમ જગાવતી;
કયમ પછી ન રમું? તું જ બા! કહે,
મન ખર્ચ મુજ તો રમવા ગ્રહે.

એકલ લણુનારી

• દોહરા •

ખેતર નિરખું એકલી કન્યા કેા સુકુમાર
લણુતી ને ગાતી જતી, રહું ઉભો પળવાર.

વાઢી વાઢી વાળતી અનાજ-પૂળા આપ,
ગમી-ગીત ગાયા કરે, હૃદય હશે પરિતાપ ?

સુણું સુણું, સૌ સીમ તો ગઈ બની ગંભીર !
ગીત નાદના પૂરમાં બધું ચવિશ્વબધીર !

કોઈ કદી પંથીજને ચંડુલ કેરું ગાન
આવું ના મધુરું સુણું અણુઅણુતું રવ કાન !

વસંતમાં કોયલ વળી કદી ન આવું ગાય,
સીમ અને સાગર બધે રવ મધુરા રેલાય !

કોઈ કહશે કેમ ને શું ગાતી એ ગીત ?
કદાચ કંઈ ગત કાળતું ઉદાસ દ્રવતું ચિત્ત !

હુઃખતણો, દિલદર્દનો કદા હશે રણુકાર ?
જગમાં એવા ઝીલવા હા ! રવ મારંવાર !

કન્યા તો ગાયા કરે, જાણ્યે નહિ કંઈ અંત,
ગાતી કામ કર્યા કરે, પળતો સુણુતાં પંથ.

ધરાઈને મેં સાંભળ્યું ગમતું હૈયે ગીત,
રવ ઉરમાં રણુકી રહ્યા વખત જતાં ચળચીત !

વીતેલી વર્ષા

: દોહરા :

કલરવ પંખીડાં કરે, નિર્મળ વહેતાં નીર,
સરોવરો છલકાય છે, શીતલ શાંત સમીર.

લીલા વાઘામાં લગ્યાં ખેતર ઝોલા ખાય,
ઉમંગ ખેડુત ઉરમાં, હળી મળી હરખાય.

ઢોર નિશંક ગર્યા કરે, કરે ન ઊંચાં શીર,
સાઠ ગરે સંગે છતાં જાણ્યે એક ખમીર.

થાંક્યાં લાગે વાદળાં, ખૂટ્યાં ગગને નીર,
વિદાય થઇ વર્ષા હવે હારીને નિજ હીર.

વાડચે ઉડતા વાણિયા, વાત શિયાળુ વાય,
સીમતણી સોહામણી સલસા સ્ત્રીસમ કાય.

હળ હોંશે હંકારતા, ગાતા ખેડુત ગાન,
ખીણે, સીમે, ગોંદરે, ગાળે છે શુદ્ધતાન.

ચોંક નવાન તણા પડે, લાણી લહાણ મણાય,
અઢળક ઢગલા અન્નના, ખગાં ગણ્યાં ન ગણાય.

વિરલ સરે કે વાદળી ચોખખા નલને ચોંક,
દિલ આનંદી દીસતાં, રંગીલાં સૌ લોક.

મા આવ્યાની વાટ

• દોહરા •

એ ગામડિયાં બાળકો ગરીબ ભાઈ બહેન,
એને દીઠાં એકલાં ટળવળતાં બે ચે ન.

બહેન હતી છે વર્ષની, ચાર વર્ષનો ભાઈ,
બહેન ફાટલી ઘાઘરી, જીભુ ઝભામાં ભાઈ.

પ્રભાતથી પો કારતો રડતો વારં વાર,
બહેન પટાવે ભાઈને, રુદન ઘટે ન લગાર.

બહેન કહે : 'બા આવશે જોજે હમણું વીર !
બાવાનું કંઈ લાવશે, ધાર જરા તું ધીર.'

તોય ભાઈ 'એ' 'એ' કરે, હિબકાં છાંનાં ખાય,
'પણ ક્યારે બા આવશે ?' એમ કહી અકળાય.

'અબઘડી બા લઈ આવશે શેલડી ને વળી પોંક,
સાંભરતું નથી શું તને ? છે ગઈ કહી છચોક.'

'સંભાર્યાથી શું મટે ભરી પેટમાં ભૂખ ?
સાંભરતાં સામું વધે અંગે થતું અસુખ.'

એમ કહી હિબકાં ભરી રડતો નાનો બાળ,
બહેન કહે : 'છાનો રહે, રડવું તારું બાળ.'

‘ચાલ શિળે ચેલે જ’યે, અહીં તો તપી જવાય,
જાડ તણે ત્યાં છાંયડે શરીર શાતા થાય.’

એમ કહી દોરી ગઇ છાંયામાં નિજ બ્રાત,
ઘડીક બેઠાં ત્યાં વળી જોતાં માની વાટ.

કૂંકે શીતળ વાયરા, અડધ ઉઘાડાં અંગ,
ટાઢે ધુજતાં તો કરે સૂરજ કેરો સંગ.

રેંઢાવેળા પથુ વટી, લૂખી રાહ રટાય,
ઘડી તડકે ઘડી છાંયડે ફેરા ફેગટ ખાય.

હીંચાળે છે એમને તડકા ને વળી ટાઢ,
રાહતણી દોરી વડે મા આવ્યાની વાટ.

‘જરૂર લેતી આવશે ખાવાનું કંઈ માત,’
રાત લગી એ રાહમાં દીન બહેન ને બ્રાત.

મોંઘીની ભેટ

• દોહરા •

ખજાર કેરી ભીડમાં વળોટતો હું વાટ,
પાછળથી પાસે થતો સુણું કંઈ મુસવાટ.

ખસું ખસું ત્યાં ખૂંદતી સાઇકલ અપટે બચ;
ભાંગી મારી લાકડી, ચગદીને મુજ પાચ.

આગળ આંધ્યો બાઉ ત્યાં દીઠી બાળા એક,
હૈયાફાટ રડયા કરે, છાની ન રહે છેક.

પૂછ્યું: ‘બાપુ! કાં રડે? શું છે તારે દુઃખ?’
પણ એ રોતી ના રહે, હિબકે ઉછળે કૂખ.

ધીમે પંપાળી જરી છાની રાખી બાળ,
બા જુ એ બેસારતાં સમારતી નિજ વાળ.

‘બોલ બહેન, શું નામ? ને શું છે તારે કામ?’
પડી જવાયું શા થકી? ઠેળાણી કે કામ?’

‘મા મુજને મોંઘી કહે, મેલી લેવા દૂધ,
લાઇ પડ્યો છે તાવમાં, તેને નહિ કંઈ શૂધ.’

અપટે પાડી સાઇકલે, છોડ્યું સર્વ શરીર,
પીડાં નહિ તેની ગણું, પણ ઢોળ્યું મુજ ખીર.

લાગી એ રડવા વળી, હિખકાં હૈયું ખાય,
લોટો ખાલી દેખતાં અતિશય રોતી જાય.

‘છાની બાપુ, છેક થા, લોટો લઈને ચાલ,
હૈયે ફરી લઈએ વળી, મળશે તાજો માલ.’

‘માએ માંડ દળી દળી કરેલ પૈસા ચાર,
હૈયે હુકાનેથી હવે કેમ મળે ફરી વાર ?
ખાસૂસ વૈદે છે કહ્યું કરવા ખૂબ જતન,
હૈયે વગર દેવું નહિ અણપૂછ્યું કંઈ અન્ન.’

એમ કહી હિખકાં ભરી રડી પડી ફરી વાર,
છાની તેને રાખવા ક્યાં સ્નેહઉપચાર.

છેલાણી ને છાકટા સાઈકલના અસવાર,
હકફેટે પીડા થતી ગણે નહિ જ ગમાર.

ધસમસતા જાયે ધસ્યા લુંટાઈ જાયે જાય:
પંલાણ કેરી પીઠમાં છાક વસ્યો વરતાય !

મોંઘી મોંઘા મૂલનું રત્ન જ રગદોળાય,
ગમારને ગણના કશી ? કચરી કોમળ કાય !

‘ચાલ ઊઠ લોટો લઈ, હૈયે અપાવું બહેન !
પાંજે જઈને લાઈને, વળશે એને એન.’

એમ કહી ઉભી કરી, જઈ અપાવ્યું હૈયે,
ખુશી ખુશી બાળા બની, ભૂલી ગઈ સૌ દુઃખ.

રૂપિયો ઉપર રોકડો આપ્યો તેને હાથ,
હૃદય રોજ લેવા અને પાવાને નિજ બ્રાત.

અમર્યાં એનાં નેણ શાં ! જાણ્યે હરખ ન માય,
ઉર આનંદે ઊછળ્યું : સાજો ભાઈ જણ્યા જણાય !

અમે સાત છઠ્યે

• દોહરા •

સુખચેને જીવે સદા લોળું ગભરૂ બાળ,
દર અવયવ જીવન ભર્યું, કયમ સમજે એ કાળ ?

• ભુજંગી •

દીઠી એકઠા એક મેં ગ્રામબાળા,
વીત્યા, તે કહે, સાત તેને શિયાળા;
દિસે વાળનાં ગૂંચળાં શું રૂપાળાં !
જીલે શ્યામ જીલ્કાં કપાળે સુંવાળાં !

મીઠું મુખ, દેખાવ સૌ ગામડાનો,
પહેર્યો હતો ગ્રામપોશાક નાનો;
રૂડાં નેણ, તેથી અતિશે રૂપાળી,
બન્યો હું ખુશી રૂપ તેનું નિહાળી.

‘તમે બહેન ભાંડુ બધાં કેટલાં છો ?’
‘પુછો કેટલાં ? સાત ભાંડુ અમે તો.’
હશે કોણ ? ને કેમ પૂછે મને આ—
રહી જોઈ તાજૂબ થઈ એમ બાળા.

‘અને એ બધાં કયાં ? કહે બહેન બાપુ !’
કહ્યું કે ‘બધાં સાતની ભાળ આપું’

‘વડી બહેન બે સાસરે છે સિધાવી,
ગયા લાઈ બે સીમ સારી વટાવી.

અને બે જણાં આ સુતાં છે મસાણે,
બચી બહેન ને લાઈ લીમો મુવાણે;

ઉભી આ અહીં ઝૂંપડી ઝાડ વાંસે,
રહું હું અને બા અહીં એહ પાસે.’

• સૂચના •

‘તું કહે બે ગયાં સાસરે, ને વળી
છે ગયા લાઈ બે સીમવાટે,
તોય તમ સાત જણ કેમ? તે તું કહે,
મધુર બાલા! ઘટે કેમ ઘાટે?’

નાની બાલા વદી કે અમે સાત જણ
ખાંધવાં લાઈબહેનો મળીને,
બે અહીં છે સુતાં આ મસાણે જુવો
ઝાડને જોથ પડથાર નીચે.’

‘તું ફરે દોડતી કન્યકા! ને બધે
અવયવે તરવરે જીવ તારે;
બે ઢખૂરેલ પડથાર નીચે પડ્યાં;
તો તમે પાંચ જણ ફક્ત ત્યારે.’

‘આ હજી ચોતરા છે નવા તે જુવો,’
તુર્ત બાળા વદી જોકે સ્વાસે,

‘ખાર ડગલાં જ મુજ ખારણેથી થતાં,
ખેડ પોઢે અહીં પાસપાસે.

હું અહીં રોજ આ ઢીંગલીથી રમું,
રોજ દાણા વળી અહીં જ વીણું,
ત્યાં વળી ભોંય પર પાસ ખેસી કરી
ગીત હું તેમને ગાઉં મીઠું.

રોજ સાંજે વળી ઊજળું આલ ને
હોય ખુલ્લી હવા મધુર તાણ,
હું લઈ વાડકી દૂધ પીવા તણી
ત્યાં જઈ ખાઉં ને થાઉં રાણ.

જે બચી બહેન પહેલી ગઈ તે તણી
પીડ પોઢણ નહીં જાય દીઠી !
પણ પ્રભુએ શમાવી બધી પીડને,
ને પછી તે લહે નીંદ મીઠી

ને હવે જ્યાં અહીં તે સુતી છે તહીં
ઘાસ જ્યારે સુકાઈ ગયાં?તાં,
હું અને ભાઈ ભીમો અમે બે જણાં
રોજ ભેળાં મળી રમત રમતાં.

પણ પછી ભોંય ભીંજઈ વરસાદમાં
હું ગઈ ઝીલવા નીર ઝરતાં,
ભાઈ ભીમો ગયો બહેન પાસે અને
તે ય સૂતો તહાં જીવ ઠરતાં ’

‘તો પછી કેટલાં તમ રહ્યાં ? ’ મેં કહ્યું,
 ‘જો ગયાં એ જણાં સ્વર્ગે વાટે ?’
 તુત ઉત્તર મળ્યો કન્યકાને મુખે—
 ‘હા મુરખી ! અમે સાત છઠ્ઠે.’

‘એ પરંતુ મુવાં, એ ગયાં છે મરી,
 તેમના હવ સ્વર્ગે સિધાવ્યા !’
 અંધને આરસી પણ ન ફી એ હતી,
 કન્યકા તોય મન નિજ ખરું માનતી—
 ને વહી : ‘ના, અમે સાત છઠ્ઠે.’

તરુણ ઉમેદો

• દોહરા •

તાજું જીવન તરવરે, કુમાર વય સુકુમાર,
ઉર અલિલાષો અવનવા પ્રકટે અપરંપાર.

હું જ્યારે લણતો હજી નિશાળિયો નિરધાર,
જીવનઅનુભવ જગતના હતા નહીં જ લગાર.

પણ કે પંડિત દેખતાં પંડિત બનવા પ્રેમ,
સુણતાં વક્તા મન થતું બનું વક્તા હું એમ.

પંડિત મોટી પાઘડી પહેર્યાથી જ થવાય !
છૂટ છટાથી જોલતાં વક્તા બની જવાય !

અગમ્ય એવા જ્યાલમાં રાત્રું મનમાં રોજ,
કુમાર વયની કૂમળી માણું મનમાં મોજ.

એક વખત આદર હતો મંદિરમાં મેહકિલ,
અજબ બન્યો જાણતાં આતુર સુણવા દિલ.

સુણી બન્યો મન થતું થવા બન્યો એક,
ગાયક ગાન સુણી વળી ગાયક બનવા નેક.

મનનાં એમ મનોરથો દશે દિશે દોરાય,
દેશ ન લાન લગામનું, તોય ઉમંગ ન માય !

દેખી વળી કે શેઠિયો શેઠ થવાની હોંશ,
અધિકારી દેખી વળી અધિકારી બાહોશ.

વિરલ સ્થાન પદવી વિષે આકળ વ્યક્તિસંલોગ,
હોંશ હજાર કરે છતાં એક લહે ઉપલોગ !

પક્ષપાત પ્રભુનો ગણે તરણ કુમાર તુરંગ,
કુમાર વયના કૂમળા કાચા દિલના રંગ !

બહાદુર કે નરની સુણી કે વાંચીને વાત,
બહાદુર બનવા મન થતું, ભેમ ઉછળતું જાત !

પરાક્રમે મોટાં કરી પ્રસિદ્ધ બનવા કેડ,
ઉરમાં કેં કેં ભેંટતા અગમ્ય ઉર્મિ કેડ,

પણ ન્યારે જગધૂસરે જન સર્વે જોડાય,
કોઈ સુકાદમ, મજૂર કે ચાકર મહેતો થાય !

ઉમેદ ને આશા બધી, હોંશ અને ઉલ્લાસ,
કુમાર વયનાં કયાં જતાં ? કર્યાં કરું જ તપાસ !

ટિપ્પણ

૧ વાસંતિક ટહુકો

વસંતમાં કોકિલનો મીઠો રવ સંભળાય છે, પણ કોકિલ કેવળ અદૃશ્ય રહે છે; એવા અમૂર્ત વાસંતિક ટહુકારને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયું છે. આમાં શ્રવણમધુર ટહુકો સંભળાવા છતાં ટહુકો કરનાર કેવળ અગોચર રહે છે, એટલે એને વાસંતિક ટહુકો કહ્યો છે. જીવનના વસંતમાં હૃદયમાં પ્રેમોદ્દગારનો ઉદ્ભવ થાય અને તેમાંથી પરિણામે પ્રેમપરબ્રહ્મની આંખી થાય એવો કંઈ ભાવ આ કાવ્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન છે.

વિરત ટહુકો = વિરમી વિરમીને સંભળાતો કુહુરવ.

વિચત પથમાં = આકાશમાં, ગગનતલમાં.

લાજતો = વિરમી વિરમીને સાદ કરનાર પોતે અદૃશ્ય રહીને કુહુરવ કરે છે, માટે એ પ્રકારના રવને શરમાતો કહ્યો છે. પ્રેમના આન્તરધ્વનિની શુદ્ધ અને કંઈક અગમ્ય પ્રેરણાનું સૂચન છે.

પ્રણવધ્વનિ શો ... વગેરે = જાણે એ કે ત્રણ ઐકારધ્વનિના એક સાથે ઉચ્ચારાતા ગંભીર રવ હોય એમ કુહુરવ ગઈ રહે છે.

મધુર રવની ... પ્રતિધ્વનિ = આ કોઈ મધુર રવોના અમૂર્ત ભર્મિ હશે ? કે હૃદયના રોહિર્મિના કંઈ પ્રતિધ્વનિ હશે ?

સંદેશા સખીદિલના = સ્વર્ગીય સ્નેહના કે સનમના સંદેશા.

શ્રુતિગુણતણાં સાક્ષી ... વગેરે = કાને મધુર રવ તો સંભળાય છે, પરંતુ કર્ણનાં સાક્ષી બનવા નયનો અસમર્થ છે કેમ કે તે ટહુકા કરનારને દેખી શકતાં નથી.

કહું કહું કરે ... વગેરે = ઘડીએ ઘડીએ લધુ લધુ કહુરવ સંભળાય છે, પણ એ મધુર રણકારની દીર્ઘ દ્વાણ મળતી નથી; તેથી તે અમૂર્ત વાણી બાણે બધું જે કહેવાતું છે તે મોકળા મનથી કહી દેતી નથી, પણ અધૂરું રાખે છે, એમ કલ્પના છે.

સનમદિલના ... વગેરે = સવિશેષ ખ્યાલ એમ થાય છે કે દિવ-દારના બરા જીવરના સ્નેહસંદેશા સાંભળવાને શું હું લાયક નથી ? અથવા એ માશકના કંઈ વિપરિત આદેશો મારા જેવા મુલાયમ દિલના આશકને સંભળાવવાના વિચારે એ અમૂર્ત વાણીને કંઈ શું ગળગળો થઈ જાય છે ? અથવા પ્રેમરસના એ સંદેશાની ઉષ્મા એ કંઈને કંઈ આર્દ્ર કરી દે છે ?

શ્રુતિદ્ધાણું ગચું = મધુર કહુરવનો શ્રવણઆહ્વાદ બસ ગયો, અને દર્શનના અભાવ ભેગી હવે શૂન્ય બધિરતા પણ જવાઈ ગઈ.

ઉરઝરણના ઊર્મિ... વગેરે = એ ઇશ્વરી પ્રેમની લધુ માર્મિક પ્રેરણાઓ દ્વારા ઉરમાં કંઈ કંઈ પ્રકારના સ્નેહોર્મિ ઊછળી રહ્યા, અને બાણે સાક્ષાત પ્રણયપરબ્રહ્મના ઝંકારના પડવા હૃદયના ઊંડાણમાં કાયમ માટે કોરાઈ રહ્યા !

૨ કોકિલાને

આ કાવ્યમાં કોકિલા અગોચર તો છે, પણ તે સાદ તે કહુરવ કોકિલાનો છે એવું ભાન હોવાનું આગળ કડી ૪ માં બતાવાય

છે; અને ત્યાં તેને સહકારમાંથી પ્રેમમંત્રો લલકારવાનું કહેવામાં આવે છે. તેમ છતાં, આરંભની ત્રણ કડીમાં તે સુમધુર સ્વર કોનો અને ક્યાંથી આવે છે ? તે જાણવાની, અને કુહુરવ કરનાર એ મધુર વ્યક્તિ કોણ છે ? કેવી છે ? તે જોવાની અધીરાઈ ચીતરવામાં આવી છે.

અમૂર્ત વાણી ... વગેરે = કુદરતની એ અમૂર્ત વાણીમાં સત્યદર્શન થતાં તેને વેદવાણી કહેવામાં આવે છે.

ચૈતન્યવાણી .... વગેરે = એ રસિકા કુહુરવો આખા વિશ્વમાં જાણે ચેતના ભરી દેતા અને સ્નેહરસ રેનાવતા લાગે છે.

એનાં ટુંકા સંબોધનો - ‘કહું કહું’ કરીને કહેવાની ખરી મામિદ વાત જાણે કહેતાં નથી તેથી હૃદયમાં તાલાવેલી વધે છે, અને ત્રિલંબિત વચનો વચમાં લાગે છે. એટલામાં દોઢિલ ભીડી જવાથી કે તેના બોલ છેક બંધ પડી જવાથી જગતભરમાં શૂન્યતા અને અંધકાર છવાઈ રહેતાં લાગે છે, અને સર્વ ઇન્દ્રિયગ્રામ જડવત્ થઈ જાય છે.

સ્નેહવાણીના શ્રવણની પિપાસા હજી જાગૃત થઈને શ્રુતિભોગની ઉત્સુકતા વધે છે એટલામાં સ્નેહી સ્વજન મૌન ધારણ કરી લે એ તો અસહ્ય થઈ પડે !

૩ સુમનને

જીવનભર હાસ ટકતું = પાંખડીઝા ચીમળાઈ ખરી પડે અને જીવનનો અંત આવે ત્યાં સુધી, હે પુણ્ય ! તું તારું હાસ-આનંદ શી રીતે ટકાવી રાખે છે ?

અને શાથી દાખે ... સુરભ = અને તારા કામળ સુકુમાર દિવ્યમાંથી એવી સ્વર્ગીય સુગંધ મરતાં લગી શી રીતે પમયાં કરી શકે છે ?

ન શું અંઝાવાતો ... વગેરે = આ સંસારજીવનમાં અંઝાવાત, તાપ, ક્ષેપ વગેરે વિષમ પરિસ્થિતિમાં તને તારા ઉદ્યાને બધું અનુકૂલ શી રીતે થાય છે ? એમ સમગ્ર પ્રકૃતિને અનુકૂલ કરી લેવાનો કંઈ સહેલો માર્ગ તને બાળુવામાં હોય તો, આપુ ! તું તે મને બતાવ, કે તે માર્ગ હું પ્રયાણ કરું.

ખરે, વૃત્તિ તારી ... વગેરે = ખરેખર, તારા દિલની વૃત્તિ બાલક જેવી શુભ નિર્મલ છે.

અખંડાનંદે ... વગેરે = બાળક માફક તારી જીવનવસ્તી પણ અખંડાનંદે ખીસતી રહે છે.

તને રાગદ્વેષો ... વગેરે = જગતજનને રાગદ્વેષ, શીતોષ્ણ, આદિ દ્વંદ્વ - એટલે પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ ગુણો-જે કનડી રહ્યા છે, તે તને કાંઈ નડતા નથી, કેમ કે તું તો તે બધામાં સામ્ય ગણે છે. એ સામ્યાવસ્થાનાં દષ્ટાન્તો નીચેની બે કડીમાં અપાય છે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

છેલ્લી કડીમાં સુમનને પૂછવામાં આવે છે કે એવી સામ્યાવસ્થા શી રીતે તારામાં જીવનભર બની રહે છે તે, કહે, શી રીતે શીખાય ?

૪ સખી અંદાને

સુધા દ્રવંતા ... વગેરે = અમૃત ઝમતા હૃદયથી શોભતી.

તું રાસમાં લીન = તું આકાશમાં તારલીઓ સાથે જે અહ્ભુત રાસ બેલી રહી છે તેમાં આખી સૃષ્ટિ લીન થઈ ગઈ છે, અને તેં પ્રેરણા કંઈ મોહમાં સમષ્ટિ મુગ્ધ બની ગઈ છે. આંદનીની ઉજ્જવલ રાત્રિના સુખમય શાન્તિમય સમયનું આ વર્ણન છે.

અમૂર્ત તો થે ... વગેરે = તું કોઈ અમૂર્ત પરમતત્ત્વ છતાં જીવોના

અંતરની ભાવના ઉઝળવા માટે અને સંસારની વિપમતામાં શીતલ શાન્ત સમભાવ પ્રસારવા માટે તું આવું સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી અવતરી છે, એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

કડી ૩ માં ચંદાને પવિત્રતા અને પ્રેમની પ્રેરક અને પોષક કહી છે. કડી ૪ માં તેને સર્વવ્યાપી પ્રભરૂપ કલ્પવામાં આવે છે, અને તેની સર્વવ્યાપકતાનાં દષ્ટાન્તો રજુ કરાય છે.

પીયૂષ મીઠાં અધૂરાં શું પાવાં ? = મધુર અમૃતપાનની તૃપ્તિ જ ન થાય, અને ગમે તેટલો દીર્ઘકાલ તેનો ઉપભોગ લેતાં છતાં સદા અતૃપ્તિ જ રહે, એવા ભાવથી ચંદાને આલ્યાં નહિ જવા માટે અને ધડીક હજી ચોલવા માટે વીનવવામાં આવે છે કે ‘તું ધડીક વાદળાઓમાં રમી વિરમીને રંગબેરંગ બનવાનો આનંદ લે.’

આ વાદળી આત્મસ્વરૂપ કીધી ... વગેરે = ચંદાનો આશક માને છે કે પોતાનું વીનવણું માન્ય રાખીને સુખી ચંદાએ વાદળાઓમાં વિહરવાનું સ્વીકારી તેને પણ આત્મસ્વરૂપ કરી - ઉઝળી દીધી, અને અખિલ સૃષ્ટિ પણ એવી તો ધવલ ઉઝળવલ બની રહી કે જાણે તેણે ચંદા સાથે અભેદ દીક્ષા લીધી હોય ! આશકને પ્રકૃતિમાત્ર પોતાની માશક - ચંદાસ્વરૂપ બની ગયેલ લાગે છે. આ દૃશ્ય જોઈને આશકને પોતાની ચંદા - માશકની રશ્મિરસી ગ્રહી ગગનમાં ચડી જવાની, અને પ્રેમમૂર્તિ ચંદાને પહોંચીને તેમાં અભેદભાવે વિલીન થઈ જવાની વૃત્તિ જાગે છે.

છેલ્લી કડીમાં ચંદા એક અખંડ પ્રેમતત્ત્વ, પ્રભમૂર્તિ, અને વિશ્વ-વ્યાપક ચૈતન્ય હોવાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૫ લહરીને

આ કાવ્યમાં મીઠી ગુલાબી ધીમી ધીમી આવતી પવનની લહરીને

આવકાર આપીને સંબોધવામાં આવે છે :

સંદેશ કંઈ લાવે ... વગેરે = શું સનમનો કંઈ ચુપ્ત સંદેશ લઈને તું આવે છે ?

માથુક કંઈ બાંધે ... વગેરે = સનમને કે નિમ્નર્ગને માથુક ગણીને કહેવામાં આવે છે કે એ માથુકે પોતાના છગરની મીડી ભિમ્બિની લહેરો મને કંઈ આપવા તને મોકલી છે ?

સંદેશ એ કહી ... વગેરે = તો તો માથુકના હૃદયોર્મિના સંદેશો જલદી કહી દે, અને ધામેથી કહેજે.

એ જોલગૂલો ... વગેરે = માથુકના જોલગૂલોને તો શિરે ધરવા તત્પર છું.

લહેરો જિગરની ઉપરે હીંચું = એના હૃદયની હીંચતી લહેરો જેમ દિયોળે તેમ હીંચવા ઉત્સુક છું.

દિલદારતું દિલ ... વગેરે = એ દિલદારના દિલને મારા સ્નેહથી તરબોળ કરવા ચાહું છું.

હવે પછીની પ થી ૯ કડીમાં મીડી પવનગદરીતું કુદરતી વર્ણન કરતાં કરતાં તેનાં વખાણ કરીને સનમનો ચુપ્ત સ્નેહસંદેશ કહી દેવા માટે તેને વીનવવામાં આવે છે.

ઐંકાર બોલો ... વગેરે = લહરી બાણે પરમતત્ત્વની - સનમની દ્વિતિ હોય તેમ તેનાં સન્નિશેષ વખાણ કરી વીનવવામાં આવે છે કે તારે હિંચે તો બોલો ઐંકારરવ લલકરી રહ્યા છે, તારા હૃદયની ભિમ્બિમાં અદ્વૈત લાવ લોટી રહ્યા છે. (પવનની લહેરો સંગ્રામ દુર્ગાધ જયમાં સમભાવે વિહરે છે માટે.) માટે એવો સમભાવ શીખવાડ, હું માગું છું તે સ્નેહસંદેશ આપ, અને તું મારી મુશ્કેલી જનીને મને અખંડ પ્રેમની મંત્રદીક્ષા દે.

૬ પ્રજાકરને લાવાગ્નિ

સૂર્યોદયના પ્રાતર્દર્શનથી સ્વાભાવિક જગૃત થતા લાવો, કુદરતમાં પ્રભાતે પ્રકટ થતી જગૃતિ, અને સર્વમાં સ્ફુરી રહેતી ચેતનાનું વર્ણન આ કાવ્યમાં કરેલું છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૭ કુદરતને ચાચના

કુદરતનાં વિવિધ જડ અને ચેતન સત્ત્વોની સહાનુભૂતિ આંધવભાવે માગવામાં આવે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૮ વસંતલીલા

કલાન્તલાવો હરે છે = દુનિયાના ક્લેશયુક્ત પરિશ્રમથી પેદા થતા ખિન્ન ભાવોને વનની મીઠી સુગંધસહરો દૂર કરે છે.

વચન મધુરાંના અનુવાદ પેરે = કોકિલના દિવ્ય કુહુરવો જાણે પ્રિયજનનાં મધુરાં વચનોના અનુવાદો હોય એમ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

મરકતતાણી મેખળા = પર્વતના કટિભાગે હોગેલ વનસ્પતિ વસંત-માં નવપદ્મવિત લીલીછમ દેખાતાં જાણે તેણે મરકતમણિની કટિ-મેખળા પહેરી હોય એવું લાગે છે.

વલ્લી-ઝૂલે ... વગેરે = પવનલહરી બહેનો પોતાના બન્ધુકૂલડાંને વલ્લીઓના ઝૂલામાં સુવરાવીને મંજુલ દ્વાલરડાં ગાઇ દિવ્યોજાતી હોય એમ લાગે છે. કુદરત બધીમાં કૌટુમ્બિક સ્નેહશૃંગાર દશ્ય થાય છે. અને એ પ્રિય જનના સહવાસનું પરિણામ છે; નહિ તો એની એ કુદરત કંઈ જુદી જ લાગે.

નચેની કડી ૩ થી ૬ માં વસંતઋતુમાં કુદરતના આનંદવિહારનું, પંખી, પશુ અને વનસ્પતિના સ્નેહઆવિર્ભાવનું વર્ણન છે.

તે આ મીઠો મનસીજ સખા = આ અનંગ જે

આપણા વિરહ વળતે ફૂર કઠોર જણાતો હતો તે આજ સુખસદ-
વાસની પરિસ્થિતિમાં કંઈ ઐર આર્દ્ર-સવિશેષ કોમળ દીસે છે.

તવ મધુર ને સૌમ્ય ચૈતન્ય કેદું ... વગેરે = આમ મનસીજ
સાનુકૂળ અને નિસર્ગ આદ્યાદમય લાગવાનું કારણ એટલું જ કે
હે વહાલી ! તારું સુમધુર સૌમ્ય ચૈતન્ય અહીં શીતલ ઝરણુરૂપે
અખંડ રેણી રહ્યું છે, અને બધી પ્રકૃતિ તો એ અખંડ ઝરણુમાંથી
આનંદના જલશુદ્ધ માત્ર ગ્રીણી રહી છે.

૯ વસંતવીણા

આ કાવ્યમાં માધવની મુરલી માફક વસંતવીણા આખા જગતને
આનંદમાં નચાવી રહ્યાનું વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૦ મધુસાસનહિમા

આમાં સ્વર્ગીય હોરીના આનંદખેલનમાં ધણ સાથેના અભેદનું લાન
કરાવાય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૧ મધુકરનો મંત્ર

અહીં ભ્રમરના સારગ્રાહીપણાને ઉદ્દેશીને, આનંદશુન્નતામાં નિરંતર
રહીને, જ્યાં જ્યાં રમેહસંપાદન થઈ શકે ત્યાંથી રસતત્ત્વ ગ્રહણ
કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

૧૨ સાગરતીરે સંધ્યા

શણ્ગાર સજી વરવા આવેલી સંધ્યાસખીના રમેહલગ્ન માટેની
સાગરની ઉત્સુકતા આમાં ચીતરવામાં આવી છે. એ લગ્નોત્સવના
ઉત્સાહની લહાણ સૃષ્ટિનાં જીવનિર્જીવ બધાં જનનૈયાં જોડાં લઈ લઈને
રાત્રિ સંગે હસી હસી તાળી દેતાં વિદાય થાય છે.

૧૩ આંદની રાત

ચંદ્રથી ઉજળવલ રાત્રિનું આમાં વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૪ અંદાઅવગાહ

રૂપેરી આકાશના તળાવમાં જાણે ચંદા છૂટથી સ્નાન કરતી, અને સ્નાન કરી રહીને નીલામ્બર તારાજડિત સાળુ સજ્જ ધીમે ધીમે ગગનમાં જિંચે જિંચે ચડતી ચીતરવામાં આવે છે, અને તેને આરોહ-જેદથી પરિશ્રમ પડતો જણાય છે.

૧૫ શિખરિન્ અને સરિતા

લવ્ય પર્વતની તળેટીમાં સરિતાના મનોહર પ્રવાહના દૃશ્યથી ધશની મહત્તા અને લવ્ય ગંભીરતા આગળ બધાં કુદરતી તત્ત્વો જાણે પોતા-પોતાની અંશમાત્ર ચેતના ભક્તિભાવે અર્પણ કરી રહ્યાં લાગે છે. અને એ જોઈને આપણને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાની પ્રેરણા થાય છે.

સૃષ્ટિ સંગાનને કાન ધરતી = નદીના પ્રવાહના મંદ મંદ ખળ-ખળ અવાજ સાથે પક્ષીના મૃદુ કલરવ ભળતાં એવું અહ્ભુત મનોહર સંગાન જામે છે કે જાણે બધી સૃષ્ટિ તે સાંભળવા માટે શાન્ત બનીને કાન ધરી રહી લાગે છે.

સરિત વિનિમય કરે સીકર અર્પી = પવનલહરીઓ સુમનોના પરિમલ લલ્લ લલ્લ આવે છે તેને સરિતા પોતાના ઠંડા સીકરો - વારિનાં છાંટણાં આપીને લહરીઓ પાસેથી પુષ્પોનો પરિમલ અને જીડી આવતાં પુષ્પો પણ બદલામાં લેતી હોય એમ જણાય છે. અને ગિરિરાજનું પાદપ્રક્ષાલન કરીને સરિતા ઉપર પ્રભાણે મેળવી લીધેલાં પુષ્પોથી અને તેના પરિમલથી ગિરિચરણે અંજલિ અર્પે છે.

આવા ભક્તિભર્યા ગંભીર ભાવોનાં દર્શનથી ધૃશ્વરભક્તિ ઊભરાવાથી દરેક વ્યક્તિ પોતાનું આત્મચૈતન્ય પ્રભુને અર્પણ કરે છે.

૧૬ સરિતાસ્વયંવર

પર્વતમાંથી નીકળીને છેક સમુદ્રમિલન સુધીનું સરિતાના કુદરતી

વહનના દશ્યનું યથાર્થ વર્ણન સરિતાના સ્વયંવરરૂપે કરવામાં આવ્યું છે.

નિમ્ન પથે પગી = નીચા ઢોળાવને માર્ગે ઝરણું કુદરતી વહન થાય, માટે આ તરુણ નિર્ઝરિણી પે.તે નીચે નીચે માર્ગે ચાલતી થઈ એમ કહે છે.

નહિ કાંઈ ગતિનું જ્ઞાન ... વગેરે = ગિરિવર તાતનો અંક છોડીને ચાલતી એ સરિત્ત્યાલિંગને હજી કયે માર્ગે ગમન કરવાથી સમુદ્ર-સંગમે પહોંચાશે તેનું પૂર્વદર્શન હોવું નથી.

દ્રુતવિલાંબિત માર્ગમાં ભૂલી વને = કોઈ સ્થળે બહુ ઢાળ વાળો માર્ગ હોય ત્યાં ઝરણું ઝડપથી દોડતું જણાય, અને વળી સપાટ જમીન આવે ત્યાં તેની ગતિ મંદ પડતી જણાય, અને વૃક્ષગુંડનાં વન આવે ત્યાં અટકીને ગતિ બદલવી પડે, એ પ્રકારના વહનનું આ વર્ણન છે.

બન્ધુ દશદ શત = મોટા મોટા પાપાણ કે ખડકો જે બધા પર્વતના પરિવાર છે તેને પોતાના સેંકડો બન્ધુઓ કહે છે. એ બધા આડા પડેલા ખડકોને બાલસરિતા વક્ર ગતિથી વટી જતી હોવાથી તેઓ તેને પકડી કે રોકી શકતા નથી.

લઘુ ઉપલ ભ્રાત અનેકને = નાના નાના અસંખ્ય પ્લાણક - બન્ધુઓના શિર ઉપર થઈને અને તેમને રડતા મૂકીને સરિતા પોતાના અભિલાષના આવેગમાં ફૂટી જાય છે.

એ તો રહ્યા પોકારતા .... વગેરે = એ બધા નાના ઉપલબ્ધુઓ પોકારતા અને અશ્રુ સારતા જણાય છે; અને તેમનાં અશ્રુથી ભીની થયેલી સાડી પકડી રખાયાથી જાણે ચીરાતી હોય, અને સાડીમાં અટવાઈને પ્લાણકાઓ તેની ગતિ રૂંધતા હોય, એવું દશ્ય એ લાગે છે.

લઘુવય સહોદર સ્નેહ .... વગેરે = બાળ બન્ધુઓ મોટી ખંડન સાથેનો સ્નેહ એકાએક છોડી શકે નહિ.

જડ બાલબુદ્ધિ .... વગેરે = નાના નાના પાપાણોને જડ અને બાલબુદ્ધિ કહ્યા છે. એ જડ અણુષ બન્ધુઓ સરિતાના સ્નિગ્ધ અને મુગ્ધભાવો શી રીતે સમજી શકે ? 'સ્નિગ્ધ અને મુગ્ધભાવ'ના પ્રયોગથી હવે સરિતા નવયૌવનાવસ્થામાં આવ્યાનું સૂચન કર્યું છે. લાચાર થઈ નિજ કાજ સોંપ્યું ... વગેરે = સરિતાને વહી જતી અટકાવવામાં લાચાર બનવાથી તે ઉપલબ્ધબન્ધુઓએ તેને રોકવાનું કામ તરુવરોને સાનમાં સમજાવી દીધું, અને પવનની લહરીઓ સાથે જાડવાંનાં પર્ણરૂપ કર્ણુમાં તે બાળતના ગુપ્ત સંદેશો મોકલી દીધા. નાના નાના પાપાણોના દગલામાં ચઢને સરિતાનું વહન થતાં જે મંદમંદ બળબળ ધ્વનિ થાય તે ધ્વનિના સંદેશો પવનલહરીઓ લઈ જઈને જાણે દૂરનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંરૂપી કર્ણુમાં ગુપ્તરૂપે કહી દેતી હોય, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. હવે અહીંથી પર્વતની તળેટી નીચેના ખીણપ્રદેશની વનઘટામાં સરિતાનો પ્રવેશ સૂચવાય છે.

તરુઝુંડ ત્યાં આડું ફર્યું ... વગેરે = વનવૃક્ષોનું ઝુંડ પાપાણોનો સંદેશો સાંભળીને સરિતાને પકડી રાખવા માટે આડું ફરીને ઘેરી વળ્યું, અને ઘડીભર તેને રોકીને મૂંઝવી; તેથી સરિતાનું દ્વિત રોષથી ઊછળ્યું. ખીણપ્રદેશ કંઈક સપાટ હોવાથી અને વનઘટા આજુબાજુમાં ખૂટી રહેલી હોવાથી નદીનો વેગ ધીમે તેમ જ વિપુલ થાય છે, તો પણ તેમાં ઉપરના ઢોળાવવાળા પ્રદેશનું ઉતાવળું અખંડ વહેન ચાલુ આવ્યા કરે તેથી તેનાં પાણી છલોછલ થવાથી આગળ પળવાનો તેનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે વધે છે.

રીસે ભરી ઉન્મત્ત તોફાને ચડી ... વગેરે = વધતા જતા

વારિના જથ્થાને અને તેના વધતા વેગને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે કે સરિતા વનપ્રટામાં દસાવાથી રસિ ભરાણી છે અને મસ્તીમાં આવી ગઈ છે, અને હજારો તરવરોને ઉખેડી ઉખેડી પોતાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે. આમ સરિતા પોતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી લે છે.

નિર્જળ ખીજાં વૃક્ષો .... વગેરે = સરિતાના પ્રવાહતટને છોડી દૂર ઊગેલાં ખીજાં વૃક્ષો જાણે નિર્જળ હોવાથી દૂર ઊભાં રહેલાં અને સરિતાનાં ઊછળતાં પાણીના પૂરના જોમદાર પ્રભાવની દૂર રહ્યાં રહ્યાં વાતો કરતાં આજેખવામાં આવ્યાં છે.

મમ પ્રમદ યુવા ખીલતાં ... વગેરે = હવે સરિતા પ્રમદ યુવાવસ્થામાં આવેલી છે, અને પ્રગલ્ભકામા - તીવ્ર ઉત્સુકતાવાળી બની છે.

મદમસ્ત દિલની જે રુચિ ... વગેરે = સરિતાની યૌવનમદની સ્નેહપિપાસાને વની વનસ્પતિ શી રીતે સમજી શકે ? વનસ્પતિને વની કહીને તેનામાં સંસારી સ્નેહનું કે દામ્પત્યપ્રેમનું અજ્ઞાન સૂચવ્યું છે.

લીની રસે હું ... વગેરે = સરિતા પોતે સ્નેહરસમાં આદ્ર છે અને પોતાના જેવા રસાળ હિર વાળાને હુંદે છે. તે સ્વયંવરમાં કેવા વરને વરવા ઇચ્છે છે તે વાતનો તેનો સંકલ્પ વ્યક્ત થાય છે.

અહીં તહીં લળી લળી ... વગેરે = સરિતાના આગળ વહેનમાં નિમ્ન અને સપાટ ભૂમિભાગો આવતા જાય છે, તથા તેની ગતિ વાંકીચૂંકી પણ થતી જાય છે. એટલે જાણે તે લળી લળાને પોતાના પ્રિયને ખોળતી હોય અને એ સ્નેહસાધના આનંદમાં હિર ઢોળાને શ્રમ ઉતારતી હોય, એમ એના સર્પાકાર વહેનને ચીતરવામાં આવ્યું છે.

પથમાં અગાડી બહેનડી ... વગેરે = પોતે જે ગિરિતાતના બોળા-
માંથી નીકળ્યા આવે છે તે જ ગિરિવરે પાછળ મોકલેલી તેની ઘણી
સખીઓ આગળ ચાલતાં તેને આવી મળે છે, અને એ બધી
સાહેલીઓ તેના પિતાએ મોકલેલા સ્નેહભીના (વારિસવાળા)
સંદેશ તેને અર્પે છે.

હું કાજ સાડી મુમન મુંદર ... વગેરે = આઝુખાઝુનાં પુષ્પ-
વૃક્ષોમાં ચઢતે આવતાં એ બધાં ઝરણાંનાં પાણીમાં પુષ્પોના થરના
થર તરતા આવતા દીસે છે તેને જાણે મુમનની મુંદર ભાતવાળા
સાડી લગ્નોત્સવપરિધાન-પાનેતર તરીકે પિતાએ સરિતાપુત્રીને
મોકલી હોય, એમ કલ્પના છે.

પાલવ ચડાવી ફેનલેખા ... વગેરે = વળી એ માંગલિક લગ્ન-
પરિધાનવસ્ત્રને રૂપેરી ફેનલેખાનો પાલવ ચડાવ્યો હોય એવું તે
વેગથી વહી આવતાં ઝરણાંનાં જામેલાં ફીણતું દશ્ય જાણે છે.

પાથેય મધુરું અમૃતરસનું = ગિરિતાતે વળી પોતાની વહાલી
સરિતાપુત્રી માટે તેની સાહેલીઓ જોડે મધુર અમૃતરસનું ભાતું
પણ મોકલ્યું છે. આ બધાં સ્નેહસંપેદશં પુત્રીના વર શોધવાના
પ્રયાણમાં પિતાની સમ્મતિ દર્શાવે છે.

ચોગાન બેસી પાન કીધું ... વગેરે = પિતાએ મોકલેલું સ્નેહનું
ભાતું આગળના સપાટ પ્રદેશના ચોગાનમાં વિરમીને, સૌ સખીઓ
સાથે મળી, મધુર ધીમી વાતો કરતી કરતી આરોગે છે. અહીંયાં
ચોગાનમાં એ સર્વનો અભેદ સથવારો થતો સૂચવાય છે.

ઓઢી નવલ વસ્ત્રો પિયરનાં ... વગેરે = હવે સરિતા ઉદાદયોગ્ય
પુખ્ત બની છે, એટલે સાહેલીઓ દ્વારા મળેલાં પિયરનાં નવવસ્ત્રો
ધારણ કરીને નવવધુ જેમ શણગાર સજ્જ તૈયાર થાય છે; અને

પોતાની બધી સખીઓ સાથે અદ્વૈત ભાવે - એકરૂપ બનીને-પોતાના પ્રિયને શોધવા આગળ ચાલે છે.

સર્વાંગ કૂલી બની ઠની = ઉદ્દાહરણ્ય ભરાવદાર ગાત્રોવાળા અને નવોદાને ચોગ્ય શૃંગાર સજ્જેલી.

ઉર ભિમિ હુષે કંઈ ઢળે = હૃદયકાતાં પૂરની બિછળતી ભિમિભાળાને સરિતાના હૃદયની ભિમિ જાણે હૃદયી હૃદયકાષ્ટને ઢળી જતી કલ્પી છે.

પ્રિયનાથ ભાવિ મિલનના .... વગેરે = પોતાના ભાવિ પ્રિય પતિના મિલનની ઉત્કંઠામાં તેનાં મનમાં કંઈક મુગ્ધભાવો - લજ્જાના અને ભિરતાના ભાવો બિછળે છે.

લજ્જાવાઈ મેઢાને .... વગેરે = વળા પાછું મેઢાન આવતાં થતી ધીમી ગતિને - જાણે સરિતા મનમાં મનમાં શરમાઈને ધીમી ગતિથી પ્રયાણ કરતી હોય - એમ કલ્પી છે.

દશ વીશ પાજે છુપતી .... વગેરે = આમાં પણ તેની મુગ્ધ અવસ્થાની લજ્જાને લીધે જાણે તે અનેક પાજબંધો નીચે છુપાતી લપાતી અને સંતાઈને વહી જતી ચીતરવામાં આવે છે.

સુરગંગમાળા કંઠમાં ... વગેરે = હવે સાયંકાળનો સમય થતાં સ્વર્ગ-ગંગાની તારકશ્રેણી આકાશમાં દેખાય છે તેનું પ્રતિબિંબ સરિતાના જલમાં પડતું હોવાથી જાણે તેણે સુરગંગમાળા વિરાહ-આલૂપણ તરીકે પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી હોય એમ દીસે છે.

સંધ્યાતાણું કુમકુમ .... વગેરે = અને ઉદ્દાહના માંગલિક સમયે - ગોધુલિક વખતે - સંધ્યાતું કુમકુમ પોતાને લગાડતી હોય એમ સંધ્યાના લાલચુલાલ રંગનું તે પ્રતિબિંબ ઝીલે છે.

ચંદા ચુંટી ચન્દ્રક ... વગેરે = સાયંકાળ વીતતાં રાત્રિનો સમય

સૂચવાય છે. સરિતા પોતાના વિચિત્રવર્તુલદારમાં - એટલે ગોળ તરંગાવલિરૂપ મણિમાલામાં-ચગદારૂપ જનાવવા માટે ચંદાનું પ્રતિબિંબ ચૂંટી લે છે.

તારકતણું મુકતાફળો... વગેરે = તારાઓરૂપ મોતી વીણી વીણી-ને જાણે વરમાળ પરોવી તૈયાર કરતી હોય, એમ કલ્પના છે. ઉપરાંત, આકાશમાંના છૂટાછવાયા ઝીણા ઝીણા તારાઓનું પ્રતિબિંબ પણ સરિતામાં પડતું હોવાથી, સરિતા જાણે એ ગદી કળાઓરૂપ તારલીઓને પણ વીણી લેતી દેખાય છે, કેમ કે એ તારક પુષ્પ-કળાઓ પોતાના પ્રિયને વધાવવામાં ખપ લાગે.

ચાલી હું લગતી ... સંકેતપથમાં ... = હિહાહની પાકટ અવસ્થા સરિતાને હવે પોતાના ભાવિ નાથના નિવાસે દોરનારા સંકેતપથનું લાન કરાવે છે. તે ખાલુપ્રદેશને છેક વટી ગઇ છે અને હવે સાગરની નજદીકની નિમ્ન ભૂમિમાં વિચરે છે.

ઉર પૂર ઊર્મિ ઊછળે = સંકેતપથ હાથ લાગતાં સરિતાના ઉરમાં સંપૂર્ણ આનંદોર્મિ ઊછળી રહે છે.

પદ વેગથી પથમાં વળે = અને એ જ્ઞાત પથ તરફ જવામાં તેનાં પગલાં ઉતાવળાં ઊપડે છે. નિમ્ન પ્રદેશ હોવાથી કુદરતી ઉતાવળા ગતિ છે.

નૂપુર ત્યાં તો ઝણઝણે ... વગેરે = આમ આતુરતાને લીધે અનેલી ઉતાવળા ગતિથી સરિતાના પગનાં ઝાંઝર જાણે સવિશેષ ઝંકાર કરતાં હોય, અને તે સાંલણીને નવોદાનો વરઘોડો જતો જોવા પ્રેક્ષકો આવી મળતાં હોય, એવું દશ્ય બતાવાય છે.

સૌ અપટ્ટુ ગ્રામસમૂહ ... વગેરે = ગામડિયા લોકો કોઇ વરઘોડો કે રાજાની સ્થારી બહુ પાસે જઈને જોવા તકપે, તેમ અપટ્ટુ ગ્રામ-

સમૂહ સામાન્ય રીતે નદીની છેક નજીક વસેલો હોય તેને અશુદ્ધ ગામડિયા માફક પાસે જમીને જોતો કલ્પનામાં આવે છે.

ધનવાન નગરો માનમહતાં ... વગેરે = પણ મોટા મોટા શેઠિયા કે શ્રીમંતો એવા વરઘોડાને કે સ્વારીને પોતાને સ્થાને બેઠા બેઠા દૂરથી નિહાળે, એમ સમૃદ્ધિવાન શહેરો જે નદી કાંઠાથી છેટે વસેલાં હોય તેને શ્રીમંતોની જેમ દૂરથી દૃષ્ટિ કરતાં આજેખવામાં આવ્યાં છે.

દેગ ઠારતા ઠઠમાંહી ... વગેરે = સરિતાની સ્વયંવરસ્વારી જોવા માટે જામેલી ઠઠ - હાડમાંથી સરિતા પોને બહુ શરમાતી અને નવાહા માફક નીચી નજરે ચાલી જતી ઢાગે છે.

મન મનન કરતાં નાથનું ... વગેરે = એનું મન જોવા મળેલી મેદિની તરફ નથી, પરંતુ તેના મનમાં તો પોતાના પ્રિય નાથનું જ રટણ લાગી રહ્યું છે, અને તેથી તેના અવયવમાત્રમાં તનમનાટ મચી રહ્યો છે.

આતુર ને દ્રવતો પદે = મિલન માટે આતુર ઉતાવળી ગતિથી ચાલતાં સ્વેદભીના પદવાળી.

એકાન્ત સ્થળ = પ્રાણી કે વનસ્પતિ વગરની સાગરનાં વિશાળ ઉપકંઠની ભૂમિ; સંગમસંકેત માટે નિર્ધારેલી એકાન્ત ભૂમિ.

ત્યાં સાંભળું મુજ કાન્તને ... વગેરે = સાગરના વિશાળ તીરની સમિપ આવતાં સરિતાને થોડે દૂરથી પોતાનો કાન્ત એકાન્તમાં અદ્ભુત નાદતો સંભળાય છે.

મુજ નાથ દેખું ... વગેરે = હવે વિશેષ નજદીક આવતાં નદીને પોતાનો મનધાર્યો સાગરપતિ આલિંગવા આતુર થઈને જાણે

વિચિક્રે-ઊછળતાં મોજાં રૂપી હાથ-લગાવતો દેખાય છે. પ્રથમ દૂરથી જેના સ્નેહનાદનું શ્રવણ થયું હતું, તેને નજદીક આવતાં પ્રેમના આવેગમાં ઊછળતો દેખે છે તેથી સરિતા પોતે સવિશેષ સ્નેહોત્સુક અને એ સ્વાભાવિક છે.

દોડી જવાયું કંઈ અબાણુયુ ... વગેરે = પોતે વરવા ધારેલા ઉદધિનાથના હૃદયના ઊછળતા ભાવો નજરે નજર દેખતાં, અને એ ખરો દિવદાર છે એમ ખાતરી થતાં, સરિતાનું ઉરનું પૂર હવે ઝાલ્યું રહેતું નથી, અને પ્રિયના આલિંગનપાશમાં શૂંઘાઈ જવા તેનાથી સહર્ષ દોડી જવાય છે.

વરમાળા ઉરસસહ સમર્પી વગેરે = પોતે તૈયાર કરી રાખેલી વરમાળા પોતાના ઉરસ સાથે - હૃદયના સ્નેહ-સાથે પોતાના રસિક પ્રાણુધારને અર્પણ કરી દે છે. સાગરનું વારિ તમામ નદીઓનું પોપણુ - પ્રાણુધાર છે, અને નદીઓ પાછી પોતાનો ઉરસ તેને સમર્પે છે એ કુદરતી હકીકતનું સ્ફોટન છે. વળી આ સંગમ-સ્થાને પ્રવાહનું જલ તથા તેમાં તણાઈ આવેલ પુષ્પો અને પ્રતિ-ગિંબ પાડતા તારા વગેરે બધું સાગરને અર્પણ થઈ જાય છે.

એક વિશેષ ખુલાસો : આપણે રાજકન્યાઓના સ્વયંવરોની વાતો જાણીએ છીએ. તેમાં રાજ પડે પોતાના પરિચિત કે સ્નેહીમંથથી બીજા રાજાઓને પોતાની કન્યાના સ્વયંવરમાં નિમંત્રે છે. અને એ નિમંત્રિત રાજાઓમાંથી, જે પ્રકાર નક્કી કર્યો હોય તે પ્રકારે, રાજકન્યાએ પોતાના વરની પ્રસંદગી કરવાની હોય છે. પણ એ બધી પ્રણાલિ માનુષી - મનુષ્યોએ ગોઠવેલી સ્વયંવરસંસ્થાની છે. કન્યાને એમાં ઇચ્છાવર વરવાની કેવળ સ્વતંત્રતા નથી.

અહીં તો કુદરતના ગિરિરાજની કુદરતી કન્યા સરિતા પોતે ઇચ્છા

વર શોધવા નીકળી પડે છે. તેને પિતાએ નિમંત્રી બોલાવેલા-
માંથી જ પ્રસંગી કરવાનું બંધન કેમ ગમે ? એવી માનુષી
સંસ્થાને કે તેનાં બંધનને કુદરત સ્વીકારી શકે નહિ. માટે આ
સરિતાસ્થળવરની કુદરતી રચના એટલે અંશે માનુષી સ્વયંવરની
સંસ્થાથી જુદી પડે એ સ્વાભાવિક છે.

એક બીજી દૃષ્ટિ : આપણે પ્રાંતપ્રાંતના ભેદ પાડી વાડા બાંધી
દીધાથી આપણને દેશ પરદેશ એવું જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી જ
સરિતા પણ તેના વરને શોધવા દેશદેશ ભટકતી દીસે છે. પણ
કુદરતને તો આખી આત્મ તેનું એક વિશાળ આશ્રમસ્થાન છે,
અને એના વિસ્તૃત એકમાં વિહરતી હોય એમ સરિતાને મન તો
લાગે. માનુષી અલ્પદૃષ્ટિને જે બહુ દેશપરદેશ ભટકવા જેવું
જણાય તેવું દર્શનલાઘવ કુદરતની ચૈતન્ય સરિતાને આરોપનું
ઉચિત નથી. તેને તો પોતાના વિશાળ શૃંગમંડપમાં ફરતાં ફરતાં
પોતે મનથી નિશ્ચય કરી રાખેલા ઉદ્ધિનાથ તે મંડપના દ્વાર
આગળ જ દેખાતો લાગે.

૧૭ વર્ષાવિહાર

મેઘનું કુદરતી દરમ આમાં વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સાથે ચીતરવામાં આવ્યું
છે, અને આખી ચોમાસાની ઋતુનું કે વર્ષાની મોસમનું ક્રમે ક્રમે
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આદિત્યમંડળ કુળમાં ... વગેરે = વર્ષા કહે છે કે મારો
ઉજ્જવળ જન્મ આદિત્યમંડળના કુળમાં થયો છે. જેમ કવિ
કાલિદાસે મેઘને “ જાતેવંશે ભુવનવિદિતે ” વગેરે કહીને તેની
કુલીનતા બતાવી છે, તેમ વર્ષા પોતે કુલીન છે એમ કહે
છે. સૂર્યનાં કિરણોથી વરાળરૂપે ચઢી વાદળાંનો ઉદ્ભવ થાય માટે

તેને સૂર્યમંડળના કુળની કહી છે.

જલદેહદાતા ... વગેરે = આપણામાં વૃષ્ટિના દેવને પર્જન્યદેવ કહ્યો છે. વિજ્ઞાનમાં જેને Monsoon Currents કહે છે તેને આપણામાં પર્જન્ય કહેવ હોય એમ માફ માનવું છે. એટલે પર્જન્ય તે વર્ષાનો જલદેહદાતા પિતા છે.

ધાત્રી ધરિત્રી .... પારણે = પૃથ્વીધાત્રી તેને સ્તનપાન કરાવી, આકાશને આંગણે પવનપારણામાં ઝુઝાવતી ઝુઝાવતી, ઉછેરતી હોય એમ ઉત્પેક્ષા છે. પૃથ્વી ઉપરનાં નદી, સરોવર, સાગર વગેરેનાં પાણીની વરાળ ઉંચે આકાશમાં ચડીને વાદળાંને પોષે છે, એ કુદરતી હકિકતનું આ ચિત્ર છે.

હું અશ્વરા ગગનાંગણે ... વગેરે = હું ગગનચોકમાં વાયુ-વેગવાળા અશ્વો તૈયાર કરી તે ઉપર સ્વારી કરી દોહું છું, તો પણ હજી તે બધી મારી બાલીશ રમતો છે. વર્ષાઋતુના આરંભનાં આછાં વાદળાંનું આ સૂચન છે.

હયખૂર ઉડાડે ધુલિ ... વગેરે = પવનરૂપ અશ્વોની ખરીઓ ધૂળ ઉડાડે (વંટોળિયા થાય), તેથી વર્ષા ધૂમધૂસર બને છે—ઝાંખી કાળી થાય છે. એનાં પ્રથમનાં આછાં ઊજળાં વસેા હતાં તે આમ મેલાં થઇ જવાથી રડી પડે છે. કપડાં બગડવાથી રડવું આવે તે તેની બાલીશતનું ચિહ્ન છે; અને ખીજ દૃષ્ટિએ આછાં વાદળાં ન્યાં થોડાં થોડાં ઘેરાં થવા લાગે ત્યાં થોડી થોડી વૃષ્ટિ સંભવે એ હકિકત છે,

જનેતા = આપણામાં પંચ મહાભૂતમાં પ્રથમ પૃથ્વી અને પૃથ્વી-માંથી ખીજું જલ—એમ ગણાવેલું છે, એટલે પૃથ્વીને જલની જનેતા, એ જૂની માન્યતા પ્રમાણે કહી શકાય. પણ હવે વિજ્ઞાનથી આપણે

જાણીએ છીએ કે વરાળનાં વાદળાં અંધાય ને વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિ થાય વગેરે. એટલે ખરી રીતે પૃથ્વી જલની માતા નહિ, પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ તેની ધાત્રી ગણી શકાય. કેટલાક કુલીન શ્રીમંતોને ઘેર બાળકો ઉછેરવા સારુ ધાત્રી રખાય છે. તે ધાત્રી બાળકોને પોતાનાં ફરજંદ માફક ઉછેરતી હોય છે, તેથી તે બાળકો પોતાની ખરી માતા કરતાં એ ધાત્રીને જ જનેતા સમજે છે. તેમ વર્ષા પણ ધરણીધાત્રીને પોતાની પ્રિય જનેતા લેખે છે.

રડતી મને નીરખી જનેતા .... વગેરે = માતા પૃથ્વી વર્ષાને રડતી દેખી આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે, અને તેનાં નેણમાંથી ટપકતાં આંસુ દેવલા ગણીને રનેહથી તરત લૂછી નાખે છે. પ્રથમ વર્ષા વખતે તાપથી તપ્ત ધરતી વૃષ્ટિ બધી તરત ચૂસી જાય, એ દશ્ય ચીતર્યું છે.

નિજ અંક સુવારી ... વગેરે = પોતાના ખોળામાં વર્ષાને સુવારી, છાતી રાખી, તેના આંસુભીના ગાલ ચૂમે છે, કેમ કે રનેહાળ માતા પોતાના બાળકને કદિ રડા દેવું સાંખી શકે નહિ.

પાછી હું તો આદિત્યદાદા ... વગેરે = વર્ષા ધરણીઅંકે પડીને સૂઝ ગઇ હતી તે પાછી ભીડીને આદિત્યદાદાને દેખતાં દોડીને (વરાળ રૂપે ચડીને) દાદાની દાઢીના લાંબા સુનેરી કિરણોથી વાળને વળગી પડે છે.

તેડી, ચુર્મી, સુજને ચડાવે .... વગેરે = સૂર્યદાદા વર્ષાબાલાને આવતી જોઇ તેડી લે છે, અને વહાલથી ચુરખન કરીને મરતઘોડા ઉપર પાછી ચડાવે છે.

મૂકું લગામ છુટી ... વગેરે = પવનઘોડે ચડી કે તરત લગામ છુટી મૂકીને વર્ષા આખા વ્યોમના વાડામાં ભમવા નીકળી પડે છે.

ત્યાં ઓમમાં ઓમેર ઘૂમું .... વગેરે = આકાશમાં ચોતરફ શામળી સાડી પહેરીને વર્ષા ઘૂમે છે. હવે વધારે થક વાદળાંનો જમાવ આકાશધુમ્મટમાં ઘેરાઈ ગયાનો આ દેખાવ છે.

ઘોડો કુદાવંતાં પડે સહુ તારલા ટપકી ખરી = હવે વધુ ઘેરાં વાદળાં જનમવાથી આકાશમાં તારાટપકી કાંઈ દેખાતું નથી, એટલે વર્ષાની ઓઢેલી કાળી સાડીની તારાટપકી ખંધી ખરી પડી કહી છે.

મસ્તાન ઘોડો મરુત મારો ... વગેરે = વર્ષાઋતુનો ઝંઝાપ્રવાત તોફાની પવનઘોડો વર્ષાના કાશુમાં હવે રહેતો નથી, પણ તે ખુંખારતો અને મદમાં હુંકારતો આખા ગગનમાં જ્યાં ત્યાં ઊછળતો આથડે છે.

છૂટયે લગામ મરુત નાસે .... વગેરે = લગામ હાથ નહિ રહેવાથી મસ્તાન મરુત નાસીને ગિરિશૃંગોમાં અડળાય છે. ગિરિનાં શિખરો મેઘને આકર્ષણ કરનારાં વિજ્ઞાનમાં મનાય છે એટલે મેઘ તે તરફ ખેંચાય છે.

ઉન્મુખ પાપાણે પડી પડી ... વગેરે = ગિરિપ્રદેશના પાપાણોમાં ઊંધે મોઢે પડી પડી વર્ષા રુદન કરતી લાગે છે, પણ તેનું એ અરણ્ય-રુદન સાંભળનારું ત્યાં કોઈ નથી.

માતા મને લઈ ઘેર તેડે .... વગેરે = પણ થોડી વારે એની માતા એ રુદન સાંભળીને તેને સચિત્ર માર્ગે દોરતી દોરતી (નિમ્ન પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં વારિનું વહન સુવચ સંભવે તેવા માર્ગને ‘ સચિત્ર-માર્ગ ’ કહ્યો છે.) પોતાને ઘેર પાછી તેડી લાવે છે.

મૂકી સરોવર ચોકમાં .... વગેરે = અને ધરના આંગણના સરોવર ચોકમાં વર્ષાને ખેસારી તેની પૃથ્વીમાતા તેને રમવા માટે કેટલાંક

રમકડાં આપતી જાય છે. હજી વર્ષોનો આ ખાલ્યકાળ સૂચનાય છે, અને રહતા ખાળકને વિનવી છાનું રાખવાની આ પ્રકારની વિધિ વત્સલ માતાઓના પ્રસંગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

આતક ટગાવું, ... વગેરે = વર્ષાઆલાની રમકડાં સાથેની રમતનું આ વર્ણન છે : (૧) વર્ષાના આરંભમાં હજી આતકની તૃપ્તિ છીપે નહિ મારે આતકને ટગાવું કહે છે; (૨) મથૂરે ને આનંદનૃત્ય કરાવે છે; (૩) ભ્રમરને અને હંસોને નવવર્ષણની સુગંધી પ્રપ્રુલ્લિત કરે છે; (૪) પંખી માત્રને કિલકિલાવે છે.

ઝોહું ગુલાળી ઝોહણી, ... વગેરે = કવચિત્ ઉપા કે સંધ્યાના ગુલાળી રંગવાળા ઝોહણી પહેરે છે, કવચિત્ ધવલ વસ્ત્રો પણ ધારણ કરે છે, અને દરરાજ સાંજે તો તારાજડિત સુનેરી શાલ ઝોઠી લે છે.

ધીમે ધીમે થઈ હૃષ્ટપુષ્ટ ... વગેરે = વર્ષા પ્રથમ ખાલા હતી તે હવે ચૌવના બને છે. ધીમે ધીમે હવે ઘટ્ વાદળાં જામતાં જાય છે, તેને હૃષ્ટપુષ્ટ કહેવામાં આવે છે. અને પુષ્ટ વાદળાંવાળી યુવાન વર્ષા વળી પાછી વાતાવરણને ઘોડે ચડેલી દેખાય છે. તેની બાર યુવા - વસ્થાના રંગમાં તે ક્યારેક ક્યારેક ઇન્દ્રયાપ (મેઘધનુષ્ય) ચડાવે છે, અને વિદ્યુત્તલવારની તો જોડી - એટલે જે હાથમાં તલવારો જાણે આલીને ધૂમતી હોય એમ મહાલે છે. Negative & Positive એવી જે પ્રકારની વીજળી મેઘદળમાં હોય છે. અને વાદળાંના ધર્મણુથી તે જે પ્રકારની વીજળીનો સંયોગ થતાં તેના ચમકારા થાય છે, એ વિજ્ઞાનની જાણીતી વાત છે.

ત્યાં ધુમ્ર ધુમ્મસ રાક્ષસો ... વગેરે = આમ ગગનાંગણમાં એકલી મહાહતી વર્ષા - ચૌવનાને જોઈને ધુમ્ર, ધુમ્મસ, ધમ્મ વગેરે રાક્ષસો

તેની એકલ સ્થિતિનો લાગ જોઈ આડા ફરીને ઘેરી વળે છે, અને વર્ષાના મરુતધોડાને કંઈ મંત્રજાળથી બાંધી લઈને વર્ષાને તેની પૃથ્વીમાતા પાસે જવા દેતા નથી, પણ ત્યાં ને ત્યાં દૂર રોકી રાખે છે. વર્ષાના ભર્યાવનકાળમાં ઘણી વાર ગગનમાં અંધવાદળનો ઘરાટોપ જામ્યો હોય, પવન બધો પડી જાય, અને એક પાંદડું સરખું દાસે નહિ, માત્ર ઘડીએ ઘડીએ વીજ ચમકતી હોય, મેઘના ગડગડો સંભળાતા હોય, અને બદ્ધરાથી પૃથ્વીનાં પ્રાણીમાત્ર મૂંઝાઈને અકળાઈ જાય - એ સમયનું આ અને તેની નીચેની દુહીમાં વર્ણન છે.

માડી મને દીઠા વિના મૂંઝાય ... વગેરે = માતા પૃથ્વી વર્ષાને જોયા વગર મૂંઝાય ને અકળાય છે, અને વર્ષા પોતે પણ રાક્ષસોના પંજમાં સપડાયાથી બરાડા પાડ્યા કરે છે, તો પણ રાક્ષસો તેના બરાડાથી બિલકા મર્યાદાય છે.

પિતૃબ્ય-પુષ્કરાદિકની .... વગેરે = દેવે જીવને છલાજ નહિ જડવાથી વર્ષા પોતાના પિતાના પિત્રાઈ લાખ્યો પુષ્કર આવર્તક વગેરે બાર મેઘોની મદદ માગી લે છે, એટલે એ પિત્રાઈ દાકાઓ તેમની તોષોના ગગડાટ વછોડી ધુઅ આદિ રાક્ષસોને નસાડે છે.

વિદ્યુત્તણી મુજ ખડગજોડી ... વગેરે = દેવે મદદ મળવાથી દિવસ આવતાં વર્ષા પોતે પણ પોતાની વીજળીની જોડ જંગમાં ચમચમાવે છે, અને તે તલવારો વડે રાક્ષસોનાં અંગ વીંધી નાખે છે.

જયવંત થઈ આવી મળું .... વગેરે = જંગમાં વિજય મેળવીને વર્ષા પૃથ્વી ઉપર નીચે ઊતરે છે, અને જયના વધામણે જાણે વિનયથી માતાના પગમાં પડતી હોય તેમ પૃથ્વી પર ઊતરી પડે છે.

સાષ્ટાંગ પડતી જોઈને ... વગેરે = જોસભેર ચતી વૃદ્ધિને સાષ્ટાંગ

પડતી કહેવામાં આવે છે. અત્યંત બદારા પછી જે વરસાદ પડે તે પુષ્કળ અને જોસબોર પડે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે સાષ્ટાંગ પડતી પુત્રીને જોઈ પૃથ્વીમાતા વહાલસોયું રાંકડું મુખ કરી રાજ થાય છે અને પુત્રીને ચૂમી લે છે.

‘આપુ! તને તો રાક્ષસે પજવી’ ... વગેરે = વર્ષા ખેટા! તને ભૂંડા રાક્ષસોએ બહુ હેરાન કરી! ધામ બદારાથી માતા પોતે અકળાઇ ગઇ હતી એ વાત વાત્સલ્યરોહમાં વહાલસોઇ માતા, પુત્રીને કુશળ આવેલી જોઈને, વીસરી જાય અને પુત્રીની વિપદ તેને હૈયે વસે એ સ્વાભાવિક છે.

હૈયે લઇ લઇ આંપતી ... વગેરે = તૃપ્તિપૂર્ણ વૃષ્ટિ થાય ત્યારે પૃથ્વી કોળી જાય અને પાણીનાં પૂર સમાવી શકાય તેટલાં પોતાના હૈયામાં-પડમાં સમાવી દે એ દશ્ય અહીં ચીતર્યું છે.

વળી માતરિયા અશ્વજોડી ... વગેરે = અગાહિના જંગ વગેરે પ્રસંગથી ઘોડેસ્વારીના ભ્રમણમાં વર્ષાને લયતો અને જોખમનો અનુભવ થયો છે, એટલે હવે છડીસ્વારીમાં તે જોખમ સમજે છે. વળી તે હવે વિશેષ પ્રોદ થઇ છે અને અગાહિના જંગમાં મંજેલા વિજયે તેને કંઈક માનિની પણ ખનાવી છે; તેથી તે હવે માતરિયા અશ્વો-પવનના ઘોડા જોડીને રથમાં વિચરવાનું પસંદ કરે છે. ફરી પાછાં વાદળાં જામવાની શરૂઆતમાં પ્રથમ આછાં વાદળાં હોવાથી, અને તે લાંબાં લાંબાં રેસા જેવાં હોવાથી તે દશ્યને ધવલરથ કહ્યો છે.

કદિ ધુમ્મના ભૂરા વિમાને ... વગેરે = વળી ધુમ્મ વગેરે રાક્ષસો ‘ઉપર જાય મેળવીને તેમનું ભૂરું વિમાન તેણે પડાવી લીધેલું’ છે, એ ખોતાની વિજયસંપદ સર્વને ખતાવવાની હોંશે કોઇ કોઇ વાર તે

ભૂરા વિમાનમાં પણ સંચરે છે.

કદિ બ્યોમસર પાંગો ગુલાલ ... વગેરે = ફરીવાર નવી જન્મતી વાદળીઓ જે રૂના પોત્ર જેવી કે પુણીઓના ઢાંગા રેસા જેવી બપોરે અને સાંજે દેખાય, તે વાદળીઓ જુદે જુદે વખતે જુદા રૂપરંગવાળી જણાય તેનું આ ચિત્ર છે.

બેસું ધવલ જલચોકમાં ... વગેરે = લગભગ અધુરું ચોમાસું વીતી ગયા પછી એટલે શ્રાવણ - ભાદરવામાં ચંદ્રિકાનું જળકુંડળું ધણી વાર જોવામાં આવે, એટલે અધુરું ચોમાસું વીતી ગયાનું અહીં સૂચન છે. જાણે ધવલ જલચોકમાં કુંડળું કરીને વર્ષા પોતાની સખી ચંદ્રિકા સાથે બેઠી બેઠી વિનોદ કરતી, અને જાને બહેનપણીઓ જલના પડદા પાછળ રહીને સ્ફટિક મોતીની સેર્યો પડેવતી હોય, એવું દશ્ય લાગે છે.

ચંદા તણા ઓળી રૂપેરી વાળ ... વગેરે = કાંઈ વાર બહેનપણીઓ એકબીજાને ઘેર મળવા જાય ત્યારે એકમેકના વાળ ઓળવાની પ્રથા અગાઉ બહુ હતી, હજી પણ ગામડાંમાં એ વ્યવહાર ચાલે છે, અને તે ત્રિવેકનું અને સૌજન્યનું ચિહ્ન ગણાય છે. આ પ્રમાણે વર્ષા પોતાની ચંદાસખીના રૂપેરી વાળ ઓળીને મોતીની સેર્યોથી તેની સેંથી શણગારે છે.

સેર્યો વધેલી લલિત વદિલ કંઠ ... વગેરે = અને ખીજ વધેલી સેર્યો સુંદર વેશ્યાઓને કંઠે લટકાવી દે છે. વર્ષાનાં મંદ મંદ અમતાં-ટપકતાં ટીપાંની રેખાઓ ચાંદનીના ઝાંખા ઉજ્જસથી સફેદ સ્ફટિક-માલાઓ જેવી દેખાય, અને એ ટપકતાં ધવલ ટીપાંની રેખા વેલીઓ ઉપર પડીને લટકી રહે, તે દશ્ય અહીં ચીતર્યું છે.

દાદાતણી દાદીતણા ઓળી સમારૂં વાળને = હવે ચંદ્રોજ્જવલ

રાત્રિ વીતીને સવાર પડે છે, એટલે વર્ષા પોતાના દાદા સૂર્યની દાદીના વાળ ઝોળીને ઠીકઠાક કરે છે; અને મરકતમણિના થાળ ભરીભરીને મીઠી સોરમવાળાં ફળોનું દાદાને નૈવેદ્ય અર્પે છે. સારી વૃષ્ટિથી ભૂમિ અને વનસ્પતિ લીલાંછમ થાય છે અને વૃક્ષો સુગંધદાર ગિષ્ટ ફળોથી લચી રહ્યાં છે તેનું આ વર્ણન છે.

આવાસ ઉત્તતથી નિહાળું માત હસતી = વર્ષા પોતાના ઉચ્ચ રથાનેથી પૃથ્વીમાતાને પોતાની તરફ વાતસલ્યસ્નેહથી હસતી જુવે છે, કેમ કે હવે પૃથ્વી સંપૂર્ણ વર્ષાથી તૃપ્ત થઈ છે.

દાદાતણે જોજે ચડી ... વગેરે = એક પુત્રવધુને પોતાની ખાલિકા વૃક્ષ શ્વસુરને જોજે જોડેલી જોડને જોડું વહાલ જાપજે, તેવું વહાલ વર્ષાને તેના દાદાને જોજે ચડી જોડેલી દેખીને પૃથ્વીને જાપજે છે.

મરકતધળઝો મા હલાવી ... વગેરે = વરસાદને પર્વતનાં શૃંગો અને વૃક્ષનાં ઝુંડો આકર્ષણ કરે છે તેથી પર્વતોના પ્રદેશમાં અને મોટાં વનોમાં વરસાદ વધુ પડે છે. આ વિજ્ઞાનનું સત્ય ખતાવતાં વર્ષા કહે છે કે પૃથ્વી માતા તેને દાદાને જોજેથી હવે ઊતરી આવવા માટે મરકતધળઝો - લીલાં વૃક્ષોનાં ઝળપણોં-હલાવી ઇસારત કરીને વીનવે છે, અને વળી પૃથ્વીમાતા પોતાના લાંબા લાંબા ગિરિકરને ઇસારે તેને ઊતરી આવવા ક્ષત્ર્યાવે છે. પુત્રવધુ પોતાના વડિલ શ્વસુર દેખતાં પોતાના જાળકને સાદ પાડીને જોલાવે નહિ, પણ માત્ર ઇસારત કરે, એ મર્યાદાનો ભાવ અહીં વ્યક્ત થાય છે.

મુખ હાંકતી ઘુમટા વડે ... વગેરે = વળી વિશેષ કહે છે કે પૃથ્વીમાતા તેના શ્વસુર સમક્ષ જોલતી નથી એટલું જ નહિ, પણ

પોતાની નીલ સાડીના પાલચથી ઘૂમટો તાણીને મુખ પાણી ઢાંકી રાખે છે. સૂર્યને જોળે વર્ષા - મેઘમાળા ચડી બેડી છે તેથી તેનો પડછાયો પૃથ્વી ઉપર સહજ પડે તેને ધુંધટપટ કહ્યો છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, પંજાબ વગેરે સ્થળે હજી આ રૂઢિ છે અને સાસરવાસમાં લલનાઓ વડિલો સમક્ષ હંમેશાં એવી ક્ષાન્નમર્યાદામાં રહે એ રૂઢિ સ્વાભાવિક છે.

માડી મને વળી તેડવા ... વગેરે = વળી પૃથ્વીમાતા વર્ષાને તેડવા માટે હોંશભર્યાં સમારંભ કરે છે. અને કૃષિકરોએ પોતાનાં ખેતરો બેડી સમારીને તેમાં નવાનનાં બીજરોપણની પવિત્ર વેદીઓ બનાવી છે - અર્થાત્ સુંદર ચાસ અને કયારા કરેલા છે. હવે વર્ષાણુથી તૃપ્ત ભૂમિમાં જુદાં જુદાં અનાજનું વાવેતર થયું હોય છે, એમ ખતાવે છે.

એ પ્રેમના આદર નિહાળી ... વગેરે = એવાં પ્રેમભીનાં આદર-માન અને આતિથ્ય જોષને વર્ષા પાછી દાદાને જોળેથી ઊતરી આવવા ઉત્સુક અને અધીરી બને છે.

પર્જન્યપાંખે વેગથી .... વગેરે = પર્જન્યપવનો પુંઠાવાથી એકદમ વરસાદ તૂટી પડે એમ આપણા વર્ષાવિજ્ઞાનમાં મનાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Monsoon Currents કહે છે તેને આપણામાં પર્જન્યપવન કહે છે.

જોળે ધરી, ચુમ્બન કરી .... વગેરે = હવે લગભગ છેલ્લી વૃષ્ટિ છે એમ સૂચવાય છે. પૃથ્વીમાતા એ વૃષ્ટિને પોતાના જોળામાં લઇ ચુમ્બન કરીને કંઈ અજગ ઘેનનું અંજન આંછને તેને પંપાણીને પોઢાડી દે છે. તેથી વર્ષાની બધી મસ્તી, બધો વિહાર હવે શગી બન્ય છે.

૧૮ તળાવની ટેકરીમાં પ્રભાત

પ્રાતઃકાળે ત્રાપજથી તળાવ જતાં ચારપાંચ માદલ દૂરથી દેખાતી તળાવની ટેકરી જેણે જોઇ હશે તેને ખ્યાલ આવશે કે એ ટેકરીનો દેખાવ એટલે દૂરથી, જાણે કોઇ વૃદ્ધ ડોસો માથે ધાખળો ઝોઢીને ઊભડક ખેડો હોય, એવો લાગે છે. પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય થતા પહેલાં હું એક વખત આ ટેકરી ઉપર ચડેલો, અને તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો : એલલગુફા, નરસિંહ મહેતાની નિશાળ, જળનાં ટાંકાં, ગુડગુડિયો પહાણો, અને જૈનોનાં દહેરાં વગેરે બધાં સ્થળોમાં ફરીને લગભગ દસઅગિયાર વાગે નીચે આવેલો. એ બધા દૃશ્યની એકંદર છાપ મારા દિલમાં જે પડેલી તેનું આ કાવ્યમાં વર્ણન છે.

ગિરિ વૃદ્ધ નદપર્યંક પાસે ... વગેરે = ડોસા જેવો દેખાતો તે ગિરિ પ્રાતઃકાળમાં કાળી શાલ ઝોઢીને તળાવ નદીરૂપ પલંગ પાસે ખેડો છે અને તે પલંગમાં પોઢેલી પોતાની પુત્રી પ્રભાતીના રેશમ જેવા વાળને પંખાબ્યા કરે છે. હજી પ્રભાતના અંખા તેજને લીધે નદીનો જલપ્રવાહ પ્રભાતીના સુરેશમ વાળ જેવો દીસે છે.

પોઢી પ્રભાત તરુણુ નિરખુ' .... વગેરે = હજી તરુણુ પ્રભાત તેના નદખિજાનામાં ઊંઘતી દેખાય છે, અને કાંઠેનાં તરુઓ નદપલંગ ઉપર જાણે છત્રચામર ધરીને ઊભાં હોય તેવાં દીસે છે.

કંઈ ઘોર નીંદર નાસિકાથી ... વગેરે = પ્રભાતીના શ્વાસો-સ્થવાસમાં નિદ્રાના ઘોરણનાદ સંભળાય છે, તે જાણે કંઈ જળના ખળખળ નાદ જેવું જામતું દિવ્ય સંગીત લાગે છે.

એ ગાન કેરું તાન વધતાં = હવે જરા વધારે ઉજ્જવલ પ્રભાત થતાં પવન વધુ વાય, અને તેથી થતા જળ-ખળખળાટના વધતા

તાનથી પંખી જાગી જતાં લાગે છે, અને તે પંખીડાં પોતાની બહેનપણી પ્રજાતીને જગાડવા માટે સુમધુર સાદ કરવા માંડે છે.

ભીડી પ્રજાતી આંખ ચોળી ... વગેરે = હવે પંખીનો કિલકિલાટ સાંભળી પ્રજાતી આંખ ચોળતી ભીડી ને તેનો અદ્રિષ્ટિતા જે પલંગ પાસે બેઠો છે તેના ખોળામાં જઈ ચડે છે. આબુઆબુ આહો પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે, પણ ટેકરીની તળેટીમાં અને તેની ગુફાઓમાં હજી પરાક્રિયા જેવું અંધારું છે, એમ સૂચવ્યું છે.

ગહ્વરતણી સોડે લપાઈ .... વગેરે = હવે ટેકરીના ખીજા ઉભસવાળા ભાગને છોડીને પ્રજાતી પોતાના પિતાએ ઓઢેલી શામળી શાલની અંદર ગુફાઓની સોડે લપાઈ જાય છે. હવે ગુફાઓ સિવાય ખીજા બહિર્ભાગોમાં ઉભસ છે.

પવને સમાર્યું આંગણું .... વગેરે = હવે ઉભસવળ તેજસ્વી પ્રજાત થતાં પવન ફૂંકવા લાગે છે તેથી જાણે તે આંગણું વાળતો હોય એમ લાગે છે, અને નદીમાં પણ વિચિક્ષેલ થવાથી તે જાણે નદ - પર્યંકને ખંખેરતો હોય એમ લાગે છે. અને બાલાકનો ઉદય થવાથી લાલ, ગુલાબી, કેસરી વગેરે રંગની રંગોળી પુરાવા લાગે છે. એ બધા રંગો ક્રમે ક્રમે પુરાતા જાય છે માટે 'જળવીને પૂરે છે' એમ કહ્યું છે.

મરકતતણાં આમર મનોહર .... વગેરે = નદીના કાંઠા ઉપર ભિગેલાં લીલાં વૃક્ષોથી છત્રઆમરો પવનની લહેરોથી હલવાથી તેને ટીંગાઈ રહેલા લાલધોળા હીરા જેવાં ફૂલો નદીમાં ખરી પડતાં લાગે છે.

ગિરિએ ગૃહસ્થી ધર્મથી .... વગેરે = એ ટેકરીએ ગૃહસ્થ ધર્મ પ્રમાણે મારો રત્નેહસત્કાર કર્યો અને મારી આતિથ્યસેવા હેતથી

કરવા માંડી.

દીધો ઉતારો ભવ્ય એભલગહરે .... વગેરે = તે વદ્ધે પોતાની ભવ્ય એકાન્ત એભલગુફામાં મને ઉતારો દીધો.

પરિચારિકા સોંપી પ્રભાતી = અને મારી સેવાસુશ્રુષા કરવા માટે પોતાની પુત્રી પ્રભાતીને સેવા કરનારી તરીકે સોંપી. ગુફામાં તો પ્રભાત જેવો જ દેખાવ હોય તેવું સૂચન છે.

પરિચારિકા પરિચય થતાં .... વગેરે = પ્રભાતી પરિચારિકા સાથે વધારે પરિચય થતાં તે મારી લાડીલી બહેન જેવી બની રહી, અને તે મારી સાથે સાથે અનેક ગુફાઓમાં સંતાડુકડીની રમતો રમવા લાગી.

નરસિંહ મહેતાની નિશાળે .... વગેરે = અમે જાને 'નરસિંહ મહેતાની નિશાળ' નામની ગુફામાં પણ સાથે ગયાં, અને ત્યાં ભક્તિભાવના તથા જ્ઞાનધાટના અનેક પાઠ લખ્યાં. એ ગુફાઓની અહલુત શાન્તિમાં ભક્તિભાવ અને ઇશ્વરમહિમાના જ્ઞાનનો આત્મિક સહજ સંભવે.

અભ્યાસથી ઊઠી પ્રભાતી .... વગેરે = બાળક જેમ અભ્યાસ કરતાં તુર્ત થાકીને ઊભું થઇ જાય તેમ પ્રભાતગાથા બિભી થઇ ગઇ, એટલે હું પણ સાથે બિભો થયો.

છોડાવી 'કરથી કર પ્રભાતી .... વગેરે = મારા હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને નીચે છેક તળેટી તરફ પ્રભાતી દોડી ગઇ. હવે ટેકરી ઉપર ગહરોની આજુબાજુ અધે પ્રકાશ છવાઇ ગયો છે, પણ છેક નીચે તળેટીમાં કંઇક છાયા જેવી પ્રભાત રખી હતી, એ દ્રશ્યનું આ ચિત્ર છે.

એ નાસતી છુપતી પ્રભાતી .... વગેરે = પ્રભાતી હવે નાસતી છુપતી

છેક અદૃશ્ય થઇ. દરેક ગુફામાં તેનાં પગલાં પાછળ શોધતો કર્યો પાણુ તે તો છેક ગેજ!

એ રમ્ય ક્ષીડનમાં અકારણુ .... વગેરે = પ્રાતઃકાળનું છેક દૂર થવું અને ગુફાખી ઉજ્જવળ સવારનું ચળકવું, એ દૃશ્યને ઉદ્દેશીને આ લીંટીઓમાં કહેવાય છે કે પ્રભાતી એક ખાલક પેઠે આનંદ રમતમાં અકારણુ રીસાઇ, લાલ મોહું કરીને અને મને એકાએક તરછોડીને ચાલી ગઇ !

હવે એ સ્નેહસોગતી ચાલી જવાથી આ સ્થળે રહેવું ગોઠે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. માટે હવે અદ્રિનું હેલ્લું દર્શન કરી લઇને વિદાય લેવા વિચાર કર્યો. પ્રભાત વીતી ગયા પછીનું તે ટેકરીનું દર્શન હવે નીચેની કડીમાં આવે છે.

ગિરિરાજ કાળી શાલ કાઠી .... વગેરે = હવે પ્રભાત વીતતાં તે ટેકરીએ ઓઢેલી પોતાની કાળી શાલ કાઠી નાખી છે, અને જાણે તે તેજજલમાં નહાઇ, કનકમય કાન્તિ ધારણુ કરીને, ઠંઠક સમાધિમાં શાન્ત અને સ્વસ્થ બેઠેલ દેખાય છે.

ધ્યાનસ્થ અદ્રિરાજને .... વગેરે = એ ધ્યાનમાં બેઠેલા અદ્રિને પ્રદક્ષિણા કરીને (એટલે તેના પશ્ચિમ ભાગ તરફથી હવે પૂર્વ ભાગે જ્યાં ઊતરવાનાં પગથિયાં છે ત્યાં આવીને) મેં પ્રણામ કર્યા, અને તેની વિદાય લીધી. તો પણ પ્રભાત તો મને વળાવવા માટે જરા પણ ડોકાઇ નહિ.

૧૯ કોળિયાકગમન

દારણુ ગ્રીષ્મ ઋતુની સખત ગરમીના સમયમાં એક વખત કોળિયાક જવું થયેલું તેના અનુભવનું આમાં વર્ણન છે. પ્રસંગ સ્પર્શ છે.

૨૦ અમારો આવાસ.

કુદરતનાં આહ્વાદજનક અને સ્નેહભર્યાં સ્થાનોમાં અને સત્તો સમીપ, જ્યાં મન ઠરે અને જેના સહવાસમાં નિવાસ કરવો ગમે, તે બધાંનું આમાં વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૨૧ દિલદારદર્શન

કુદરતનું અખિલ દૃશ્ય ગાન અને નૃત્યના આનંદમાં મચેલું જાણતાં હૃદયમાં અત્યંત સ્નેહભાવ ઊછળે છે, અને આનંદમય ધૃત્વરી લીલાનું સ્નેહલીના આદ્ર દિલમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેને દિલદારદર્શન કહેવામાં આવ્યું છે. એ ચિદાનંદનું પ્રતિબિંબ લાંબો સમય હૃદયમાં ટકતું નથી પણ ધીમે ધીમે ઝાંખુ ઝાંખુ થઈ અદૃશ્ય થાય છે. એ બધા અનુભવનું આમાં ચિત્ર છે. યોગના અભ્યાસીને કે સમાધિની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરનારને આ અનુભવ સહેલાઈથી સમજાશે. એક વખત ખીલખાથી ગિરનારના પ્રદેશમાં હું ગયેલા, ત્યાં ધ્યાન-સંમયનો આ અનુભવ છે.

ભવ્ય પહાડમાંથી નીકળતાં ઝરણુનો પ્રવાહ એક ખીણમાં વહે છે ત્યાં વૃક્ષલતાઓના બની રહેલા કુદરતી લતામંડપમાં આસન કરી, ધ્યાનની તૈયારી કરતાં, આજુબાજુનું બધું દૃશ્ય ગાન ને નૃત્યમાં તલ્લીન લાગે છે. તે દૃશ્યનું વર્ણન પહેલી આઠ કડીમાં કર્યું છે.

સર્વે સૃષ્ટિ ગાન ને નૃત્યવાળી .... વગેરે = સૃષ્ટિના ગાન અને નૃત્યની કુદરતી લીલા અનુભવવાથી આનંદમગ્ન થવાય છે.

એવામાં મેં દૂર દૃષ્ટિ વધારી .... વગેરે = હવે આ કડીથી લૌકિક દૃષ્ટિએ કલ્પનાપ્રદેશમાં ઉડ્યન માની શકાય, અને ધ્યાનની સ્થિતિમાં વિશ્વદૃષ્ટિથી થતું દિવ્ય દર્શન ગણી શકાય. દ્રષ્ટાને આ બંધી સૃષ્ટિશોભા કુદરતની પરીઓતું નૃત્યભુવન લાસે છે.

કડી ૧૧ = કુદરતમાં જામી રહેલું ગાન અને નૃત્ય તે અપ્સરા-
ઓની સોજતનું પરિણામ લાગે છે. અને ગાનનૃત્યવાળા સ્થાનના
સંગનો રંગ દ્રષ્ટાના આર્દ્ર અને લિંગતા હિરને પાશુ લાગે છે.

કડી ૧૨ = તેને દૈવરી પ્રેમપીયૂષના પાનની પિપાસા થાય છે,
અને એ પીયૂષપાનથી તૃપ્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિની તેને ઝંખના
થાય છે.

કડી ૧૩ થી ૧૬ = દિવ્ય અપ્સરાઓના નૃત્યગાન સમુદાયના-
હત નાદનું શ્રવણ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં થતાં આ સ્થાન ઇંદ્રની અમ-
રપુરી જેવું લાગે છે; અને વૃક્ષો, વેલો, પક્ષી, પ્રાણી વગેરે સર્વ
કુદરતનાં સર્વો દેવદેવાંગનાઓ સમાન લાસે છે.

ઐ દેવીમાં એક મૂર્તિ મધુરી = એવા દિવ્ય દર્શનમાં લિન્ગત્વ
હર થઇ, તે પંચાયના અધિષ્ઠાનરૂપ એક અખંડ ત્રિહૃદય સ્વરૂપનું
મોહક દર્શન થાય છે, તેનું વર્ણન એક માશક માદક કરવામાં આવ્યું
છે. તેના સ્વાગત માટે ગોત્રવાને શબ્દ જડતો નથી (કેમ કે વાણી
ત્યાં પહોંચી શકતી નથી), તેમ જ તેને ભેટી પડવાનું મન છતાં
તે ભવ્ય આકૃતિનાં દર્શનથી ભીરૂતા વ્યાપે છે, અને અવયવ માત્રની
ગતિ સ્તબ્ધ થઇ જાય છે.

કડી ૨૦ = હિપર વર્ણવેલી અહોભાવની ભીરૂતાને લીધે એ વિશ્વ-
દર્શનની દિવ્ય મૂર્તિ વિદાય થતી દીસે છે. (અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે
વિશ્વદર્શન કરાવ્યું ત્યારે તે ભયભીત થઇ ગયેલો, અને તેથી વિશ્વ-
દર્શન સમેટી લઇને શ્રીકૃષ્ણે સૌમ્ય સ્વરૂપ પાછું ધારણ કર્યોની વાત
ગીતામાં છે. તે આ અનુભવની સાક્ષી પૂરે છે.) સમાધિમાં ત્રિહૃદય
સ્વરૂપનું દર્શન લાંબો કાળ ટકાવી રાખ્યું એ સહેલું નથી એ વાત
અનુભવીઓ જાણે છે. પરંતુ યત્ન યત્ન મનોચાત્રિ તત્ત્વ સમાધયઃ

એવી સિદ્ધદશા જેને પ્રાપ્ત હોય તેને જ તે સુગમ છે. પણ છેવટ એ દિવ્ય દર્શન અદૃશ્ય થતાં હૃદય વિદાય થઇ જતું લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

કડી ૨૧ થી ૨૩ = હવે જગૃન થયેલી દષ્ટિને તે તે દર્શનની અસિલાપ હજી મટતી નથી, તેથી એ દિવ્ય લીલાના દર્શનની પ્રતીતિ ધ્રુષ્ટાને પોતાના વૃક્ષકુંજની આજુબાજુમાં કંઈક આભાસ રૂપે થયા કરે છે, એ સ્થિતિનું લૌકિક દષ્ટિએ અહીં ચિત્ર અપાય છે.

કડી ૨૪ થી ૨૬ = હવે દિવ્ય લીલાનું દર્શન અલોપ થતાં ચિત્તની વિહ્વળ સ્થિતિ થાય છે, દૂર દૂર જતી એ દર્શનછાયા પાછળ દષ્ટિ ખેંચાઇ રહે છે, અને છેવટે મૂર્છા કે તંદ્રાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨ હરિણ્યાલ

વગડામાં હરિણ્યાલને બેફિકર ફૂદતું ગેલકરતું જોઇને ઉદ્ભવેલા વિચારો આમાં ચીતર્યા છે, અને એ બાલ હરિણને જોઇ નિશ્ચિંત આનંદગમ્મતભરી બાલ્યાવસ્થા સાંભરી આવતાં નિરંતર ન્યાં બાલ સૃષ્ટિ જ હોય તેવા પ્રદેશમાં જઇ વસવાનો સંકલ્પ થાય છે.

એવા તો આ વનમહીં ભમે ... વગેરે = આ સંસારવનમાં દુષ્ટ પારાધીઓ - શિકારીઓ ગુપ્ત પ્રકારે ત્રાસ દેતા ભમે છે, અને મીઠું મીઠું ગાઇ ભોળવીને ગ્રાણુ હરે છે. ઉપર ઉપરથી મીઠા બોલા છતાં અંદર ખાનેથી છગકપટ ભરેલા લુન્ધકો દુનિયામાં ઘણા હોય છે અને મધુર સંગીતથી ભોળાં હરિણુ લોભાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

ત્યાં શકે કોઇ ના રક્ષી .... વગેરે = દુનિયામાં મોહમાં ફસ્યા

પછી કોઇ ઉગારી શકે નહિ; મોહપાશથી તો પેતાની મેળે જ છૂટવું જોઇએ. માટે આ જગદપટલરી દુનિયામાં વસ્યા પછી તો સાચવી સાચવીને જ રહેવું પડે.

લે હું ય આવી વિસરી ... વગેરે = દુનિયાંની ચિન્તાથી અને કલેપલરી દશાથી કંટાળેલા મનને આ નિદોષ અને નિશ્ચિંત આત્મા-વરથાની આનંદલરી સ્થિતિ આવકારણ્યક લાગે છે, તેથી જે સ્વર્ગીય પ્રદેશમાં કાયમ આત્માવસ્થા સિવાય બીજી સ્થિતિ જ ન હોય ત્યાં જઈ રહેવાની અભિલાષા થાય છે.

૨૩ બાલા-પરીને

નાની પરી જેવી સુંદર બાલાને ઉદ્દેશીને વાત્સલ્યભાવે આ કાવ્ય લખાયું છે.

સંસારધાના વ્રણ રૂઝવે તું = આલિકાના કરને ઉપલી કડીમાં પલ્લવ કહેલ છે. કેટલીક ઔપધિનાં પાંદડાંમાં વ્રણરોપણ કરવાનો ગુણ હોય છે, તેમ બાલકના કોમલ કરપલ્લવમાં સંસારની આધિના વ્રણ રૂઝવવાની શક્તિ સ્નેહી સ્વજનને લાગે છે.

લેખ્ય .... કરો = આલિકાના કોમલ કરમાં સંસારના ધા રૂઝવવાની કે દુઃખનિવારણની શક્તિ ઉપરની કડીમાં કહી છે, તે રીતે અહીં પણ તે કરોમાં દિલનાં દર્દ દૂર કરવાની દવાની શક્તિ માનીને તેને દવા જેવા ગુણવાળા હાથ કહ્યા છે.

લલાટ ઝુલ્ફાં ખૂલતાં ... વગેરે = આલિકાના કપાળ ઉપર સુંદર ઝુલ્ફાંનું ઝુલ્લન જોઈને સ્નેહીજનનું હૈયું દેવી હિંચોળે ખૂલવા લાગે, અને એ ઝુલ્લાની હાલક છેક જિંચે ચડે ત્યાં સ્વર્ગદર્શન થતું હોય એટલો આનંદ થાય !

૨૪ માતામરણ

પ્રસંગ સરલ છે.

૨૫ સંતત સ્મરણ

મારી પ્રિયતમાના અવસાનપ્રસંગે લખાયલું આ કાવ્ય છે.

એહ અગમ્ય માર્ગે = જે અનંત કાળમાં દિવસ, માસ, વર્ષ વગેરે સમાધ નય છે, તે અનંતતાના અગમ્ય માર્ગે તું ચાલી ગઇ!

હૈયે વિરાટહૃદયા ! છવિ આ તરે છે = હવે તે વ્યક્તિરૂપ મટીને સમષ્ટિમાં ભળી જતાં પ્રિયાને ‘વિરાટહૃદયા’ કહીને સંજોધવામાં આવે છે. ‘તું’ વહી ગઇ છતાં હે વિરાટહૃદયા ! તારી એ છવિ તો આ ચક્ષુ આગળ અખંડ તર્યા કરે છે.’

નેણે નિરંતર તું દર્શન .... વગેરે = નેણમાં તારાં દર્શનની ખુમારી, અને કણમાં તારા અનાહત ભણુકાર એવા ને એવા જ તાજ છે, તે કાંઈ મટવાના નહિ.

અર્ધનાર નટ ઈશ્વર તુજ સંગે = જેમ ઉમામહેશનું પ્રેમ-જોડું એક અભેદ રૂપે હોવાથી શ્રીશંકરભગવાન અર્ધનાર - નરેશ્વર કહેવાય છે, એમ તારા સંગે હું દિલેદિલ ને અંગેઅંગ ગુંધાયલો અર્ધનારનરેશ્વર સ્વરૂપ હતો. પણ ઉમા દક્ષના યજ્ઞમાં બળી મુવાં, અને શંકરભગવાને વિપપાન કયું તથા સ્મશાનમાં ધૂણી જગાવીને ભસ્મલેપન કયું; તેમ હવે તારા વિના મારે આ સંસારમાં વિપપાન ઘોળવાનું, બળતી ચિતામાં તરફડવાનું, અને રણમાં એકલાં સ્વડવાનું જ રહ્યું; કેમ કે તારા વિના બીજા કોઈના સહચાર મને ગમવાનો જ નહિ.

ત્રિસપ્ત વત્સર વહ્યાં ... વગેરે = હું તેર વર્ષની ઉંમરે પરણેલો અને મારી ચોત્રીસ વર્ષની વયે પત્નીનું અવસાન થયું, એટલે એ

એકવીસ વર્ષનો ધરવાસ માત્ર એકમે પદમાં જ વીતી ગયાનો હવે અનુભવ થાય છે.

અભ્યાસજીવન તું સાથ રહી ગુન્નથું = અમે અને શાળામાં સાથે ભણતાં એવો અર્થ નથી. પણ હું પરિણીત અવસ્થામાં અભ્યાસી હતો અને પાઠશાળાના મારા અભ્યાસમાં મારી પત્ની રસ લેતી અને ઉદ્દાસ પૂરતી એમ કહેવાનો આશય છે.

સાચુજ્યભાવ તવ ના વિસરે વિસાર્યા = તારા સહવાસના ને સોજતના આનંદજનક સ્નેહભાવ વિસાર્યા વિસરાતા નથી.

યોગબ્રધ્ર = પ્રિયાની સૌમ્ય સોજતના યોગથી રચુન થયેલો, ગમગીનીભરેલી અનંત વિરહદશા પામેલો.

૨૬ પુનર્મેળાપ

ખડેની અને જનની તુલ્ય ... વગેરે = આ યુગ્મ પૈકીના પુરુષની ખડેન અને દ્રૈયાને તે પુરુષની સ્ત્રી પ્રત્યે કંઈક અકારણ અણગમે ને ધિક્કાર એટલો તો હતો કે સ્ત્રી તેમની આંખે ખૂંચતી અને અદીઠ થાય તો જ તેઓ જપે એવું હતું. માટે એ વધૂના કંઈ કંઈ વાંક કાઢીને પુરુષને તેઓ સતાવતાં અને નિરંતર ક્ષેપ કરાવતાં. પણ પુરુષ માઆપ વગરનો હોવાથી તેની ખડેન અને દ્રૈયાને વશ હતો, એટલે તેની સ્ત્રીને પોતાના દુઃખની દાઝ બાણીને વિદાય થઈ જવા ફરમાવ્યું.

ખાળો સદા પતિ પરાધીનતા સહેતો = ખાળપણમાં પરણેલો પતિ હજી પોતે પગભર થયો ન હોય તેથી તેને તેનાં વડિલોની મરજી અને આજ્ઞા હંમેશાં ઉઠાવવી પડે.

કીધો વિવાહ ફરી બ્રાતૃજનો સહર્ષ = દ્રૈયાએ પોતાના ભત્રિજ-

ને ફરીવાર રંગે ઉમંગે પરણાવ્યો.

ફેખા કુલાય મન જેમ કરી કમાણી = પોતાને આણુમતી જૂની વહુને કાઢી મૂક્યા પછી ભત્રિજને નવી વહુ પરણાવી તેથી ફેખા આટળાક કમાણી કરી લાવ્યાં હોય એમ પ્રતાવા લાગ્યાં.

છે દૂર જે નજરથી ઉર શે વસે તે ? = જે જૂની વહુ આત્યારે નજરથી પણ છેક દૂર છે, તે નવા પરણેતરની સ્થિતિમાં પતિને હૃદયમાં શી રીતે સાંભરે ?

પૂર્વસ્મૃતિ સમય સર્વ ભુંસાડી દેતો ... વગેરે = વીતેલા દીર્ઘ સમયે તે પતિના દ્વિષમાંથી પૂર્વસ્મૃતિ છેક વીસરાવી દીધી છે, અને તે બધો સમય હવે ત્યજાયલી જૂની વહુને જ માત્ર વિયોગમાં વીતે છે. નવવધૂની પ્રાપ્તિથી વિયોગનું ભાન પતિના મનમાં જરાય થતું નથી, પણ એ જૂની વહુને તો ત્રિરહદશાનો અનુભવ હજી અખંડ છે.

સર્વે તિરસ્કૃત થકી ખસી દૂર ભાગે .... વગેરે = જે સ્ત્રીને વિનાકારણ પણ અમુક સંયોગમાં તેનાં સ્વજનથી તિરસ્કાર થયો તેનાથી ખસીને પરાયાં તો દૂર રહેવા આહું, અને એવી ત્યજાયલીને સંઘરતાં કે આશ્રય આપતાં તેઓ લગવાય.

છો નાથ ! આપ સુખવાસ સપત્ની સાથ ... વગેરે = હે નાથ ! આપ મારી શોક્યની સાથે સુખવાસમાં છો - સુખી અને કુશળ છો એ જાણીને હું, જે કે વિયોગમાં વસું છું તો પણ, ધણી ખુશી થાઉં છું.

ફેખાતણું ફગર ફાગ ... વગેરે = ફેખાને મુજેથી વારંવાર સાંભળેલી ગાળો અને જૂહા અપવાદે સાંખીને, તથા નણુંદનાં કડવાં

કટાણું વળ જેવાં વેણાં સહી સહીને હું તો ઘણી સદનશીલ જની છું, તેથી મારી શોક્યની જોડે પણ મુખથી ગમાડીને રહી શકીશ.

સંસાર સર્વ પણ જ્યાં પલટી ગયો છે ... વગેરે = પતિએ ખીલ્લ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કર્યાથી તેનો ધરસંસાર બધો બદલાઈ ગયો છે, તે સ્થિતિમાં આ સ્ત્રીએ લખી મોકલેલા પત્રનો ઉત્તર મળવાનો ભરોસો તો તેને છે જ નહિ.

તીર્થાટને નીકળતાં ... વગેરે = હું આશરે સને ૧૯૧૫માં નર્મદા-તીર્થસ્થાને ગયો હતો ત્યાં નર્મદાકાંઠાના ચાણોદ ગામે આ સાધ્વી સ્ત્રીની મારા એક મિત્રે મને ઓળખ કરાવી અને તેની ત્યજ્યક્ષી સ્થિતિની મને બધી વાત કહી. તેને સાધ્વીની જેમ પોતાનો વિયોગ-કાળ ભક્તિભજનમાં વીતાડતી મેં જોઈ. એ સ્થળનું અને તે ત્યજતા યૌવનાની વિપદ દશાનું કદી ૨૦થી ૨૪માં ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

શી યૌજના પ્રભુ તણી ? ... વગેરે = પ્રભુની શી યૌજના હશે તે કાંઈ કળી શકાય નહિ. આવી સુશીલ સાધ્વીને શું મરણાન્ત લગી વિધિએ તીર્થવાસ લખ્યો હશે ? કે સાધુવેશ ઉતારીને તે ફરી પાછી તેના પતિ સાથે સૌઆમ્યવેશે નિવાસ કરશે ?

ધન્ય પ્રપૂર્ણ, પણ આશ ન લેશ ... વગેરે = પતિના મનમાં એમ સંપૂર્ણ ધન્ય તો હતી કે એ જૂની વહુ હવે આવીને ધર સંભાળે તો સારું, પરંતુ તેને જરાય ભરોસો નહોતો કે એ પ્રથમની પત્નીના હૃદયમાં આટલે લાંબે કાળે સ્નેહાગ્નિ જાગતો હોય.

ના રીસ લેશ, અમુચા ન જરાય ... વગેરે = જે સ્ત્રીમાં મહદ્દય સ્નેહ, ક્રોધાગતા અને દયાળુ સ્વભાવ છે તે સ્ત્રીમાં લેશ પણ રીસ કે અદેખાઈના અવશુભ સંભવે જ નહિ.

વીતી દશા, વિરહદુઃખ બધાંય વામી = તે સ્ત્રી પોતાનાં ભૂત-

કાલનાં વીતેલાં વીતક અને આટલો બધો સમય ભોગવવું પડેલું વિરહ-
દુઃખ બધું ભૂલી ગઇ.

ને મિષ્ટ મૂક નટનારસ્વરૂપ લીન = એ પતિપત્ની હૃદયના સ્ને-
હાશ્લેષમાં એવાં તે ગુંથાયાં કે અલુધાર્યાં પ્રાપ્ત થયેલા મધુરસ્નેહ-
સંયોગના ઉમળકામાં વાણીની ગતિ જ અટકી બધ એવા
અર્ધનારનટેશ્વરસ્વરૂપે તલ્લીન થઇ ગયાં.

૨૭ શિષ્યને

સ્નેહી શિક્ષક પોતાના શિષ્યને ઘણાં વર્ષો સુધી શિક્ષણ આપ્યાં
પછી તે કામના પરિચયમાંથી વિરામે ત્યારે જે ભાવો તેના દિલમાં
થાય છે તેનું આમાં વર્ણન છે.

૨૮ અચાનક મહિમા

જ્ઞાનેન્દ્રિયદ્વારા કોઇ ધન્ય ક્ષણોમાં અચાનક આનંદઅનુભવ પ્રાપ્ત
થાય તેનું આ ચાર કડીમાં વર્ણન છે.

કડી ૧. આ કડીમાં શ્રવણેન્દ્રિયગ્રન્થ અચાનક ભોમના આહ્વાદનું
વર્ણન છે. રસનાઇન્દ્રિયના બે ગુણોમાંથી એક ગુણ વાદ છે તેને
શ્રુતિ સાથે સંબંધ હોવાથી અચાનક મધુર વાદનો આનંદઅનુભવ
પણ આમાં જ સમાય છે. અને રસનાનો બીજો ગુણ સ્વાદ છે
તેની અચાનક પ્રાપ્તિમાં આનંદ નથી પરંતુ (propensity)
સ્વાદની આગમય - ભાવના હોય તો તે વધારે આનંદ આપે છે
માટે તે ગુણનો આમાં સ્પર્શ નથી કર્યો. માટે આ કાવ્યની માત્ર
ચાર કડી આપી છે.

કડી ૨. આ કડીમાં અચાનક સ્પર્શકર સ્પર્શના આનંદનો અનુભવ
વર્ણવ્યો છે.

કડી ૩. આમાં અત્યાનક મોહક દર્શનના આનંદનો અનુભવ છે.

કડી. ૪ આમાં મગજને તર કરી દે એવા અત્યાનક મિષ્ટ ઘાણના આનંદનો અનુભવ છે.

૨૯ નિદ્રાને આવાહન

લાંબા કાળથી જિંધ માટે ઝંખના છતાં અનિદ્રાવસ્થા ભોગવવી પડવાથી નિદ્રાદેવીને હવે તેનાં મુલાયમ પગલાં ભરીને આવવા માટે વીનવવામાં આવે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૩૦ ૨૫૦ રણજીતરામને નિવાપાંખલિ
અને

૩૧ ગાંધીજીની જયંતી

બંને પ્રસંગનાં કાવ્યો સરસ છે.

૩૨ અવાશ્ય ચિત્તવૃત્તિ

હૃદયમાં કંઈ અકળ પણ પ્રળય ક્ષોભ યતાં શું થાય છં ને સમશ્ચ શકાય નહિ અને કહી પણ શકાય નહિ એવી સ્થિતિનું આમાં વર્ણન છે.

૩૩ મહિમ્નસ્તોત્ર

કુદરતનાં મહિમાવાન સર્વોત્તમ દર્શનથી જીવજતા અહોભાવથી આમાં તેના મહિમાની સ્તુતિ ગવાય છે :

કડી ૧ માં ત્રિકાળ તપ આચરતા ગિરિમહર્ષિના ઔદાર્યની અને ગંભીરતાની સ્તુતિ છે.

કડી ૨ માં વિશાળ અને રસાળ તળેટીનો પ્રદેશ જે પ્રાણીમાત્રને પોષણ આપે છે તેની સ્તુતિ છે.

કડી ૩ માં મહોદધિની સૌજન્યભરી વિશાળતા અને રસાળતાની સ્તુતિ છે.

કડી ૪ માં વનસ્પતિ પાંડે દુઃખતાપ વેડીને પરાંપકાર કરી રહે છે તેની સ્તુતિ છે.

કડી ૫ માં સૂર્યચંદ્ર જે પરમજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશના દૂત છે તેમની 'વરિષ્ઠ પ્રભાતી સ્તુતિ છે.

કડી ૬ માં આ બધાં કુદરતી સત્ત્વો પરમાત્માના મહિમાનો અંશ-માત્ર વ્યક્ત કરે છે, અને એ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશનની જ્યોતનો મહિમા જે સૂર્યચંદ્ર ગાતા કરે છે તેમની સાથે ફરતા રહીને નિરંતર પ્રકાશમાં જ રહેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, અર્થાત્ નિરંતર જ્ઞાન-સહ પ્રગતિ ચાલુ રહે એવી ભાવના છે.

૩૪ અનહદ નાદ

સંપૂર્ણ ભરતી વખતે સાગરનાં ઊછળતાં મોજાં કાંઠે આવી આવડે અફળાતાં હોય ત્યારે અનાહત નાદ જેવો ધોર ધ્વનિ ચોમેર ગૂંચી રહે છે તે નાદનું આમાં વર્ણન છે. મીઠીવીરડીમાં સમુદ્રતટ રેતીવાળો નથી, પરંતુ તેની તટગિણાત પથ્થરવાળી છે, અને એ પથ્થરની તટગિણાત ઉપર ભરતી વખતે અફળાતાં મોજાંથી આ અનાહત નાદનો મને શ્રવણલાભ મળેલો.

નાદ અનહદ ઉઠે ... વગેરે = સાગરના મધુર ગળામાંથી, તેમ જ સાગરના કવણુ મિષ્ટ કાંઠા ઉપરથી ગંભીર અનહદ નાદ થઈ રહ્યો છે, તે જાણે કંઈ ગંભીર ભાવે આલાપ કરી રહ્યો હોય એવું લાગે છે.

ભકત ભવ ઇશનો તું ... વગેરે = તું ખરેખરે ભવેશનો પ્રેમ-ભકિતવાળો જણાય છે, કેમ કે ભકિતના તાનમાં તારું હૃદયકાષ્ઠને 'રસમાં રેલી રહ્યું' છે.

પરમ પદ પૂજતો તું ... વગેરે = તું તો કષ્ટકાળથી પરમાત્માના પદ પખાળી પૂજતો આવ્યો છે તેથી તારા દરેક ટીપેટીયામાં એ ભક્તિના તાનની ધૂન લાગી રહી છે.

નાદ અનહદતણી ધૂનમાં ... વગેરે = આ તારા ભક્તિગાનનો નાદ સાલળીત આનંદમગ્ન બની વૃક્ષો પણ તેમનાં શિર નમાવતાં ધૂણી રહ્યાં છે, પવન પણ એ નાદ સાંભળીને પ્રેમથી ધસગુણતું ગાન લગ્નકારી રહ્યો છે, અને પક્ષીઓ પણ લગ્નભાવે કલરવ કરી રહ્યાં છે. આ બધું પ્રભુમહિમાના ગાનનું અખંડ ગર્જન શ્રવણ-ગોચર થતાં હૈયું ભક્તિભાવમાં પીગળી જાય છે.

ધ્વનિ પ્રણવંચોષના ... વગેરે = આ અખંડ ચોમેર વ્યાપેલો અનાદિત નાદ જાણે પરમાત્માના ઐકાર રવનો ધ્વનિ હોય એમ આપું વિશ્વ એકતાને રણકાવી રહ્યો છે, અને વિશ્વમાં દરેક આણુમાં એ ઐકારનાદનું તાન મચી રહ્યું છે અને તેથી આપું જગત આનંદ-પુલકિત થઈ ધણધણી રહ્યું છે.

આમ સર્વત્ર એક અખંડ નાદના શ્રવણથી ભેદભાન બધાયને ભુલાઈ ગયું છે, અને એ બધી ભિન્ન વિભૂતિઓને ધસગુણગાનની એક-તાનતા દ્વારા અદ્વૈત બોધ શીખવી દીધો લાગે છે.

૩૫ વિરાટનો તાન્ડવરાસ

બગેળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિરાટના આ તાન્ડવરાસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અજળ શું નૃત્ય તાન્ડવ વિરાટેશનું ... વગેરે = વિરાટેશનું તાન્ડવનૃત્ય ચોમેર વિશ્વમાં અજળ મચી રહ્યું છે.

સૂર્ય, તારા અને ... વગેરે = વિરાટના તાન્ડવરાસના તાલ ગ્રીષી

ઝીલીને સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, આંદા - બધાં ય એ રાસમાં ધૂમી રહ્યાં છે. નાં ચુકે 'આલ ને ચાતુરી ... વગેરે = તેઓ પોતપોતાની વર્તુલ વાળા આલ, અને પોતાની ધરી ઉપર 'કુદડી ફરવાની ચાતુરી કદિ ચૂકતાં નથી, અને કંઈ ગૂઢ ગાન કરતાં ભમ્યા કરે છે.

અંતરિક્ષમાં તેઓના ભ્રમણથી એક પ્રકારનો ઘોર નાદ થાય છે તેને ગૂઢ ગાન કહ્યું છે, કેમ કે તે અવાજ સામાન્ય અર્થશ્રુતિથી સાંભળી શકાતો નથી, પણ ધ્યાનરૂપાધિમાં પ્રાપ્ત થતી દિવ્યશ્રુતિથી તે સાંભળાય છે, માટે તેને ગૂઢ ગાન કહ્યું છે.

સ્નેહઆકર્ષણે મુગ્ધ જાણે ... વગેરે = ગુરુત્વાકર્ષણના સ્નેહ જેવા જેવાળથી જાણે એ બધાં મુગ્ધ બનેલાં હોય એમ સૌ પોત-પોતાના તાનમાં તલ્લીન છતાં સમતોલ રૂપાં કરે છે. (પણ કદિ અથડાઇ પડતાં નથી.)

અજબ શો સ્નેહ, સૌ લોક...વગેરે = આ ગુરુત્વાકર્ષણનું કેવું અજબ જેવાળું છે કે જેથી સૂર્ય, ગ્રહ, ચંદ્ર વગેરે સૌ લોક એક બીજાને પોતપોતાના લઘુ ગુરુ વજનના માપ પ્રમાણે જ ખરાબર આકર્ષણ કરે છે.

અપલ ચાતુર્ય તે ચૂક કદિ ના કરે = આ ત્રિભુની વિભૂતીઓમાં ત્રિભુના પંડના જેવી અપળ ચાતુરી હોવાથી તેમની આલ વગેરેમાં કદિ પણ ચૂક થતી જ નથી, કેમ કે તે સર્વ પોતપોતાના ગુપ્તભેદ સમજી રહ્યાં છે.

સ્નેહઆવરણ અંતર સહુ અવગણે ... વગેરે = ત્યાં ખરો સ્નેહ છે ત્યાં કશું આવરણ નથી તેમ જ તેને છેટાપણું પણ નથી, એટલે આકર્ષણની કે અંતરની ગુરુત્વાકર્ષણના બળને કશી અણતરી જ નથી. ગુરુત્વાકર્ષણને પ્રભાવે કરોડો યોજન દૂર હોય તે પણ

નજીક જેવું ખેંચાણ અનુભવે છે.

પ્રેમતંત્રી તણા તાર છે તંગ ત્યાં ... વગેરે = જેઓની વચ્ચે પ્રેમતંત્રીના સખ્ત ખેંચાણવાળા તંગ તાર હોય તેને મન તો દૂર નજીક બધું સરખું જ.

સર્વ નિજ શહમાં, સર્વ નિજચાલમાં ... વગેરે = એ બધા ખગોળ ગોણકો પોતપોતાનાં વર્તુલોમાં, પોતપોતાની કુદડીઓની ચાલમાં, અને નિયમસર ઢળકતા માપસર ત.લમાં રાસ લેતાં કર્યા કરે છે.

કુદડી ફરતા ફરે, ઢળકતા કંઈ લખે ... વગેરે = જેમ રાસમાં સ્ત્રીઓ કોઇ કોઇ વાર કુદડીઓ ફરી જાય છે, અને નખી નખીને હાવ-લાવે લળકતી જાય છે, તેમ વિરાટના તાન્ડવરાસમાં આ બધા ખગોળલોકને કુદડીઓ ફરતા અને લગી લગીને ઢળકતા જતા જોઇને હિયે હેત ઊભરાય છે.

ઝોજસર માન મર્યાદિ રાખી ફરે ... વગેરે = સ્ત્રીઓ રાસમાં મશગૂલ થઇ ગઇ હોય તો પણ જેમ લાગમર્યાદથી પોતાનો ઝોજ જળવી રાખે, તેમ આ બધા ગોણકો પોતપોતાના વજન અને માપનાં પ્રમાણુ બરાબર જાણે ધ્યાનમાં રાખીને ઘૂમતા હોય એમ દેખાય છે. અને તેથી તેઓ અગણિત જથ્થાબધ હોવા છતાં કોઇનો કદિ પણ નિયમ તૂટતો નથી, અને બધા અંતરના વડાલથી - શુરુત્વાકર્ષણથી એક-મેકને સ્નેહદોરીથી સંકળાઇ રહે છે. એ આકર્ષણ કદિ છોડ્યું છૂટતું નથી.

પ્રેમ છે સર્વના શ્રેય માટે = જેમ વ્યક્તિપ્રેમ એ સમષ્ટિપ્રેમ શીખવવાનું શ્રેયસાધન છે, તેમ આ કુદરતનાં સત્ત્વોમાં શુરુત્વાકર્ષણનો પ્રેમ તે સર્વના શ્રેય-માટે છે : નહિ તો તેઓ ક્યાંક અપડાઇ દૂરાઇ ભૂકા થઇ જાય.

ગહન શી મોહની મંત્રણા ... વગેરે = વિરાટેશ્વરે આ પ્રકારના તાન્ડવની કેવી ગહન મોહનીભરી યુક્તિ રચી છે !

ધૂમકેતુ રીસે દૂર ધસતા દીસે .... વગેરે = ધૂમકેતુગો પોતાના કેન્દ્ર આકર્ષક સૂર્યથી જો કે રીસમાં દૂર ભાગી જતા દેખાય છે, તો પણ તે પાછા ફરીને કેન્દ્રસ્થાનની છેક થડમાં આવી જાય છે. તેથી એવું લાગે છે કે તેમને ધસી જવાનું કારણ રીસ નથી, પરંતુ તેમના અંગમાં રાસના રંગની લગની બીજાઓ કરતાં ધણી પ્રબળ હોવાથી તેમનાથી લગનીના તાનમાં દૂર ધસી જવાય છે, પણ પાછા દૂરનું ભાન થતાં છેક પાસે આવે છે.

રસકણો રાસ અદ્ભુતનાં ઝીલતા ... વગેરે = આ અદ્ભુત રાસનાં રસકણો વિશ્વનાં જડચેતન સર્વ ઝીલી રહ્યાં છે, અને તેથી તે સૌના હિરમાં સ્નેહખેંચાણુ વ્યાપી રહ્યાં છે.

ઉદધિ ઉછળી રહે ... વગેરે = (૧) સાગર ઉછળી રહે છે, (૨) વાયુ મરતીમાં મહાધ્વા કરે છે, (૩) દરેક જીવ પોતાના દિલના આનંદ-દાવ ખેલી રહ્યો છે; એ બધાં સ્નેહખેંચાણુનાં દષ્ટાન્તો તરીકે બતાવ્યાં છે. ચેતન સૃષ્ટિમાં પ્રેમાકર્ષણ છે તેવું જ બીજું સ્વરૂપ ગુરુત્વાકર્ષણ તમામ જડ પદાર્થોમાં છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

આ વિરાટેશ લઈ લોકગણુ સર્વને .... વગેરે = અવકાશમાં ધૂમતા તે અસંખ્ય લોકગણુને પોતાના વિરાટ દેહમાં સમાવી દધને વિરાટ પુરુષ નિરંતર તાન્ડવવૃત્ત્ય નાચી નચાવી રહ્યા છે.

આણુ આણુ તાન થનકારનાં ... વગેરે = વિરાટના તાન્ડવવૃત્ત્યના થનકારનાં તાન દરેક વ્યક્તિમાં અને આણુપરમાણુમાં ગુંચ રહેતાં હોવાથી સહુ સ્નેહનર્તનમાં નાચી રહ્યાં ભાસે છે.

૩૬ અગતિ ગમન.

કેં ઘેનતું અંજન નેન આંજે = મીઠી પવનલહેરોથી નયનમાં ઘેનતું અંજન થતું હોય એવી તંદ્રા કે યોગનિદ્રાની સ્થિતિ સૂચવી છે.

ને વેરતાં પુષ્પ તુરંગ સાથે = ખાજુનાં વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા સાથે દિશમાં અવનવા તુરંગો ઉદ્ભવે છે - અપૂર્વ ખ્યાલો થવા લાગે છે.

શિતલ રજની રાણી .... વગેરે = એક ખ્યાલ એવો અનુભવાય છે કે જાણે ધવલ રથમાં શોભતી મધુર મોહક ચંદ્રિકા વાદળીમાં છુપાઈને કંઈક ધસારા સાથે મીઠાં વચન કહેતી હોય !

મૃદુલ અનિલ લહેરો .... વગેરે = ચંદ્રિકાનાં મધુર અને સાંભળતાં રસ ઊપજાવે એવાં વચનોનો અર્ક જાણે મારા કર્ણમાં પવનની મૃદુ લહેરો રેડીને ઊર ઠારતો હોય !

‘ રસિક ! રસિક ! મારા .... વગેરે = (ઉપર જેનું સૂચન થયું છે તે આ વચનો છે.) તે ચેતનતા પૂરતી પાવન કરતી વચનધારા નીચે પ્રમાણે : હે રસિક ! મુમુક્ષુ ! તું ગિરિ ઉપર જનાર અને શિખરે વસનાર છો અર્થાત્ ઉન્નતિ અને શ્રેયને પંથે વિચરનાર જીવાત્મા તું છે.

વિમલ મન થવાથી .... વગેરે = આવાં ઉત્તેજક વચનોથી મન નિમજ્જાં બને છે અને અંગ આનંદપુત્રક્રિત થાય છે : એટલે જડ પ્રકૃતિ-માંથી પુરુષ-જીવ-મુમુક્ષુ જીવાત્મા ખીણથી તુર્ત શૃંગે પ્રયાણ કરે છે, અને શૃંગથી પણ ઉચ્ચ ગતિની અગ્નિલાપાથી જાણે અંદાનાં રશ્મિ ગૃહીને છેક કેવલધામે જીવ ચડી જતો લાગે છે.

ઉપર ઉપર જાતાં .... વગેરે = ઉન્નતિના શ્રેયસ્કર પ્રદેશમાં જતાં જતાં ‘ તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ’ એવો ભાસ થાય છે, અને અંધું

અજ્ઞાનતિમિર ટળી જઈને અવિચ્છિન્ન ભાસ્વર શુદ્ધ તેજોમય ધામનું દર્શન થાય છે. ત્યાં પછી ઉચ્ચ-અવનતનો ખેદ ટળી જઈ અખંડ અભેદ પ્રવર્તી રહે છે.

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની .... વગેરે = જીવની આવી સામ્યાવસ્થા સ્વસ્થતાથી અનુભવાય છે અને ભેદ ટળતાં અખંડ આનંદનો અનુભવ થાય છે.

ઊર ઊરનો સંબંધ આ .... વગેરે = આ ગતિ કાંઈ સ્થૂલ શરીરની નથી (અને તેથી જ આ કાવ્યને અગતિ ગમન કહ્યું છે.) પણ આ તો ઊર ઊરના સંબંધની, જીવના શિવ સાથેના યોગની આ વાત છે. એ વાત જડ શરીર કાંઈ જાણી શકે નહિ.

ઘોર તિમિર આલ્યું ગયું .... વગેરે = હવે પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં ઘોર અજ્ઞાનઅંધકાર છેક નષ્ટ થયો, અને અદ્ભુત જ્ઞાનાંક પ્રકટયો છે. હવે એ પરમ ધામને આંગણે - માથાકને પગથારે - હું માથું સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યો છું.

રસભાવિક રસીલી તણો .... વગેરે = હવે એ માથાકનો પ્રેમભક્તિ વશ આશક તેના અખંડ સાર્થ્ય માટે રટણ કરી રહે છે, જેમ રસજલનું મીન રસજલને રટી રહે તેમ.

અપિહિત મુખમંડલ પ્રિયા કાં ? ... વગેરે = પરમાત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેની ઝંખનાની આ સ્તુતિ છે : હે પ્રિયતમા માથાક ! તું તારું મુખમંડલ મારાથી હજી કાં ઢાંકી રાખે છે ? જુરખો દૂર કરીને એ તારા સત્સ્વરૂપની ઝાંખી હવે મને અનિમિષ કરાવ. હું કશા પણ આવરણ વગર મારા હૃદય સાથે - એટલે સ્નેહથી તારામાં એક રસ રૂપે-લળી જવા તત્પર છું, અને એ રસવદને તરખોલ થઈ અનંત સુખ, અખંડ શાન્તિ અને સર્વ ઝોજસ-ઐશ્વર્યવાન બની

રહેવા હિત્તુક છું.

આ સ્તુતિવચનો! નીચેની વેદમ્ભવાની સ્મૃતિ આપે છે :

“ દ્વિગ્ધ્યેન પાત્રેન સત્યસ્યાનિર્દિતં સુત્રમ્ ।

તત્ત્વં પૃથગ્માદ્યુ સત્યવર્તનં દૃષ્ટ્યે ॥

૩૭ ધ્યાનવિહાર

એક પ્રમુખે ધ્યાનરથ સ્થિતિમાં થયેલ અનુભવ આ કાવ્યમાં આપ્યો છે. ક’ઈ વિરહ એક વટાવવા ... વગેરે = અદિમુખ્ય વૃત્તિઓથી સંસારમાં અનુભવાતા કથેય પરિતાપ વગેરેનું શુભન કરવા આરુ સંયમથી વૃત્તિઓને આત્માભિમુખ કરી છૂવનનો પૃથ્વી આનંદઅનુભવ દેવાને વિચારે હું એક વખત આયંકાળે ધ્યાન કરવા બેઠો હતો.

રસ ઉપવને સ્થિર ત્યાં થયાં = ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતા આનંદમાં મન થડિક સ્થિર થયું, અને ધ્યાનમાં પરમતત્ત્વ — માયકની રસસરી સ્મૃતિની થડીક પ્રતીતિ થઈ, ત્યાં પછી ખીચી થી પરવા રહે !

કહી ૩ થી ૬ = એ ધ્યાનરથ સ્થિતિ થયા પછી ચોડી વારે ચિત્ત વિદ્વેષથી દેખાવા લાગ્યું કે સાયંકાળની ચોક્કા ધીમે ધીમે સંકેશાતી ગઈ અને રાત્રિના આગમનની વધામણીમાં સ્વર્ગીય સુખનો લેવા આકાશમાં તારાઓ મલકી રહ્યા, અને છેવટે ચંદનો ચાંદ્યો કરી, તારાગણિત સાદી પહેરી, ગૌરવદના રાત્રિ આવી પહોંચી. આ મોદક દૃશ્યથી યોગનિદ્રા પ્રાપ્ત થતાં, ચિદાનંદ સ્વરૂપનું દર્શન જે પ્રથમ ધ્યાનમાં થયું હતું તે અલોપ થયું; અને પછી ધ્યાનનો બધો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો.

કહી ૭ = હન્દિયસમુદ્ધ જે બધો સંયમિત હતો તે પશુ હવે ભગૃત થયો, અને દેહક નાનેન્દ્રિય અન્તમાવીને એ માયકના દર્શન વગેરે

અનુભવ માટે યતન કરવા લાગ્યો, પણ ફેકટ; કેમ કે આત્મતત્ત્વ કાંઈ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, તે તો બુદ્ધિથી પણ પર છે. માટે બધી ઇન્દ્રિયો અન્તર્મુખ થયા પછી ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અહંકાર સર્વ જ્યારે આત્માભિમુખ થાય ત્યારે જ ધ્યાનની સ્થિતિએ પહોંચી શકાય. તે વગરનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ છે.

અંતે પડ્યું માલૂમ કે .... વગેરે = ઇન્દ્રિયો તેમ જ મન બુદ્ધિ વગેરે ચિદાનંદ સ્વરૂપનો ખરો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ નથી. પરંતુ તે બધાથી પર થઈને વિશુદ્ધાત્માની પરમાત્મામાં તદ્દાકારવૃત્તિ જામે ત્યારે જ ખરું સત્સ્વરૂપનું દર્શન - ખરું સત્ય જ્ઞાન થઈ શકે - એમ અંતે સમજાયું. અને વળી એમ પણ સમજાયું કે માશકતું સમષ્ટિજીવન આ વિશ્વઉદ્ધાનમાં સધળે એક રસ રૂપે વિલસી રહ્યું છે, અને એ માશકજીવનની સુરલ ચોમેર પમરી રહી છે.

કડી ૯ = પ્રથમ ધ્યાનમાં જે ચિદ્ધન સ્વરૂપનું આંખું દર્શન થયું હતું, તે હવે (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુ ઊઘડતાં) વિશ્વાત્મા રૂપે અખિલ વિશ્વમાં ચોમેર છવરાઈ રહેલું જણાયું, અને હૃદયરથ અંગુષ્ઠમાત્ર સ્વરૂપનું જે દિવ્ય દર્શન પ્રથમ થયું હતું તે સ્વરૂપ તેના મૂળ વિરાટરૂપે આખા વિશ્વમાં વિલસી રહ્યું.

૩૮ મેઘસમાધિ

આ કાવ્યમાં સમાધિનો એક પ્રકાર જે મેઘસમાધિ કહેવાય છે તેનું વર્ણન છે.

કડી ૧ = મેઘસમાધિમાં અનુભવ થાય છે કે મીઠી અમૃત જેવી વૃષ્ટિ વાદળો વગર થઈ રહી છે, વીજળીના ઝળકારાની ગરજ પણ ન રહે એવી કોટિ સૂર્યોના પ્રકાશ જેવી અખંડ દ્યુતિથી ત્રણે શરીરો

(સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ; અથવા ધાન્દ્ર્યો સહિત સ્થૂલ શરીર, મન સહિત વાસનાશરીર, અને બુદ્ધિ સાથે અહંકારશરીર.) અજવાળી દીધાં છે; અંતરાત્મામાં અવર્ણનીય અમૃતનો સાગર ઊછળી રહ્યો છે; અને એ ઊછળતાં અમૃતનાં પૂરમાં ત્રણે શરીરો સ્વસ્થ આનંદ અનુભવે છે.

કડી ૨ = આલિંગનની અપેક્ષા વગર સર્વ શરીરો પ્રપુલ્ક છે, મેત્ર-ગર્જન વગર અનાહતનાદ છેક નજદીક સંભળાતો લાગે છે, ચિત્તની બધી તૃષ્ણાઓ શમી જતી દીસે છે, અને છવ-હંસ મયુરની માફક અખંડાનંદમાં નૃત્ય કરી રહે છે.

કડી ૩ = દિવ્યાંજન આંજવાની પણ જરૂર વગર અહ્મુત દિવ્ય દર્શન થાય છે, દિલદારની - પરમાત્માની ભવ્ય વિભૂતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સાક્ષાત્કાર થતાં સૂર્ય વિના પણ કોટિ સૂર્યોના જેવી પ્રભા અંદર અને બહાર બધે છવાઈ રહે છે.

કડી ૪ = આ રીતે ન્યોતિર્મય માશકનું જળહળતું સ્વરૂપ આન્તર દષ્ટિએ ખડું થાય છે, અને જાણે એ વિરાટ સ્વરૂપે બધું અવકાશ ભરી પૂરી દીધું હોય એવું દૃશ્ય લાગે છે. તેના સહસ્ર અવયવો આખા વિશ્વમાં જડચેતન સર્વમાં પ્રસરી રહ્યાનું ભાન થાય છે, અને સર્વ ભૂતપદાર્થમાં પરમાત્માના અંશનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભેદ-દષ્ટિ નષ્ટ થાય છે.

કડી ૫ = હવે દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ભેદ પણ છેવટ ટળી જાય છે, અને દ્રષ્ટા પોતે એ અભેદજ્ઞાનના અનુભવમાં માશકરૂપ બની જાય છે, એટલે એ ત્રિદાનંદની રસરસમાં અહંભાવ વીસરાઈ જવાથી કે ગળી જવાથી વિશુદ્ધ આનંદ અનુભવાય છે, અને એ પ્રમાણે સાક્ષી રૂપે સ્થિત થતાં છવાત્મને તેના ત્રણે દેહ આનંદની અમૃતદૃષ્ટિમાં

લયમય ભીંજેલા - સ્નેહાર્દ્ર જની ગયેલા લાગે છે.

કડી ૬ = આવી મેઘસમાધિની લગનમાંથી છેવટ જ્યારે જગૃત
અષ્ટ જવાય છે ત્યારે મારક અદૃશ્ય - અગોચર અષ્ટ જાય છે. અને
એ તેજોમય મૂર્તિ અદૃશ્ય થતાં પાછું અંધકાર અને સૂનકાર
વ્યાપેલું, અને એ અભિ - ઉદ્ધિનાં પૂરને બદલે આપું જગત વિષમ
વિષથી ભરપૂર અષ્ટ ગયેલું લાસે છે.

શબ્દકોષ

અ

અકાર્ઝં : અસહ
અગમ : સમજાય નહિ તેવું,
અગમ્ય
અગમ્ય : કળાય નહિ એવું
અગાધ : તાગ વગરનું, અમાપ
અજળ : અહસુત
અટવાઈ : આડા ભરાઈને
અટ્ટહાસ : ખડખડ હસવું, પ્ર-
બળ હાસ્ય
અઢળક : અતિશય
અઢૈત : અભેદ
અઢિરાજ : પર્વત
અધર : નીચલો હોડ
અધો : નીચી
અનલ : અગ્નિ, આગ
અનાહત : અખંડ ઘોર ગંભીર
નાદ, અનહદ નાદ
અનિમિષ : મટકું માર્યા વગર
અનિલ : પવન
અનુવાદ : અનુકરણ, વાણીનું
અનુકરણ

અનુલંઘનીયા : ઉલ્લંઘન નહિ
થઈ શકે એવી

અનેરૂં : અપૂર્વ, નવીન તરેહનું
અપટ્ટુ : ભોથા જેવા, ગામડિયા
જેવા

અપિહિત : ઢંકાઈ ગયેલું

અફર : દડ

અભ્ર : આકાશ

અભિપેક : જઘપ્રાક્ષણ, પાણી
છાંટવું

અભેદ : ભેદ વગર, એકરસરપ

અમૃતાસુરણી : અમીની શોભાય-
માન છુતિ

અમૂર્ત : શરીર વગરની

અર્ક : સરવ, extract

અર્ધનારનદેશ્વર : શંકર પાર્વ-
તીનું અર્ધત પ્રેમમય ભેટું

અલખ : લક્ષમાં આવે નહિ એવું
પરમ તત્ત્વ

અલાપી : આલાપ કરીને

અવગાહ : પાણીમાં ડૂબાડી મારી
સ્નાન કરવું તે

અવનત : નીચ, અધોગતિએ

પહેંચેલ

અવનિ : પૃથ્વી

અવ્યક્ત : નહિ ઉચ્ચારેલ, અસ્પષ્ટ

અવિચ્છિન્ન : તૂટ્યા વગર,
અખંડ

અશરીરિણી : દેહવગરની, અમર્ત

અસૂયા : ક્રોધ, દ્વેષ

અંજન : આંજણુ

અંબર : આકાશ

આ

આગાર : ભુવન, મહેલ

આતપ : તડકો, તાપ

આદર : આવકાર, સન્માન

આદિત્ય : સૂર્ય

આદેશ : આજ્ઞા, હુકમ

આપ્રાણુ : જીવતાં લગી

આમ્ર : આંગો

આરથા : લેપન, ડીપું

આર્દ્ર : રનેહલીનો, દયાળુ

આરોહ્યેદ : ચડવાનો શ્રમ

આવાસ : નિવાસસ્થાન

આસ્ત્રલેપ : આલિંગન

ઇ

ઇન્દ્રજલ : ખેટી મોહમાયા, જાદુ

ઇન્દ્રચાપ : મેધધનુષ્ય

ઇન્દુ : ચંદ્ર

ઇલમ : ઇશ્મ, ગુપ્તવિદ્યા, મંત્ર
વિદ્યા

ઇષ્ટ : ખરાજગરથી જેને ઇચ્છીએ
કે ચાહીએ તે, પરમતત્ત્વ

ઉ

ઉડુ : ઝીણા તારા

ઉદ્દાહ : વિવાહ, લગ્ન

ઉદ્દામ : ઉદાર, ઉમદા

ઉદીરિત : ઉચ્ચારાતો

ઉન્મુખ : જાધે મોટે

ઉપકંઠ : નજદીકનો કાંઠો

ઉપલ : ધસાઇ ઝીણા થયેલા
પહાણા

ઉષ્ણુરશ્મિ : સૂર્ય

ઉર્મિ : મોળ, મનોરથો

ઊં

ઊંકાર : પરમાત્માનું સ્વ રૂપ,
નાદબ્રહ્મ

ઓ

ઓજસાળાં : તેજસ્વી, ઐશ્વર્યવાન

ઓર : વધારે, અતિશય

ઓલિયા : વૈરાગ્યવાળા

ક

કચ : વાળ, મોવાળા
 કટુતા : કડવાશ
 કટુકટાણાં : કડવાં કાટ જેવાં
 કપોત : કબૂતર, પારેવાં
 કલ્મષ : પાપ
 કલાપ : જ્યોત્ષ્ણ, સમૂહ
 કલાન્ત : થાક અને ખેડવાળું
 કલાપી : મોર
 કલુષિત : કલેષભર્યું, દુઃખભર્યું
 કસ્તુરિકા : કસ્તુરી, અત્તર વગેરે
 સુગંધી દ્રવ્યો સાચવનાર
 રાજદરબારમાં રહેતી દાસી.
 અથવા કસ્તુરીદરણી માદા
 કાસાર : સરોવર
 કિર : પોપટ
 કુડ્મલ : કળીંગો
 કુરંગ : હરણ
 કુંજ : વૃક્ષમંડપ, લતામંડપ
 કુસુમશરાળો : પુષ્પધન્વા, કામદેવ
 કૃષિવલ : ખેડૂત

ખ

ખડગ : તલવાર
 ખલક : દુનિયા, સંસાર

ખાક : રાખ
 ખૂર : ખરીઓ, કામલા

ગ

ગત : ખાડો, ગુફા
 ગહર : ગુફા
 ગ્લાનિ : થાક
 ગાર્ડી : જાદુગર
 ગ્રીષ્મ : ઉનાળો
 ગુલ : પુષ્પ
 ગૌરવદના : ગોરા સુખવાળા

ઘ

ઘમ્મ્ય : ઘામ, ખજારો

ચ

ચર્યા : કાર્યક્રમ
 ચાર્ : મોહક, રૂપાળું
 ચિત્તાર્ણવ : ચિત્ત-આર્ણવ, હિર-
 સાગર
 ચિણુક : દંદી
 ચુતતરુ : આંખો, આશ્રયદા
 ચેતના : ચૈતન્ય, પ્રાણ
 ચંદ્રક : ચંદ્ર

જ

જવ : વેગ

જવનિકા : પડદો, અંતરપટ

જલાદ્રી : જળથી ભીતું

જાડય : જડતા

જિગર : દિલ, હૃદય

જીહ્વા : જીભ

ઝંઝાવાત : ઉઝ પવનના ઝપાડા

ત

તદનંતર : તેનાથી બીજી

તમપ્રદેશ : અધિકારવાળું સ્થાન

તરલ : વેગવાન

તર્જની : આરમાંથી પહેલી અં-

ગૂઠા પાસેની આંગળી

તરુણ : નાનાં, યુવાન નહિ

થયેલાં

તલસ્થા કરે : આતુર અને

તિમિર : અંધારું

તિરસ્કૃત : તિરસ્કાર પામેલ

ત્રિપુર : ત્રણ શરીર

ત્રિધા : ત્રેવડો, ત્રણ વાર

તુરંગ : કલ્પના, ખ્યાલ

દ

દાખે : દર્શાવે, બતાવે

દાગુણ : સખત ગરમીવાળો

દિદાર : દર્શન

દિવ્ય : દૈવી, સ્વર્ગનું

દ્વિધા : બેવડો, બે વખત

દિલદાર : હેતાળ પ્રિયતમા

દીક્ષા : આરંભની ક્રિયા, આરં-

ભમંત્રનો વિધિ

દુતવિલંબિત : દોડતી અને

અટકતી ગતિવાળું

દ્યુતિ : પ્રભા, તેજ

દોયલાં : આકરાં, અસહ્ય

દંદ : સુખદુઃખ વગેરે વિરોધી

ગુણનાં બેડકાં, opposites

દગવિફલતા : દષ્ટિની વ્યર્થતા

દશદ : પ્હાણા

ધ

ધરિત્રી : પૃથ્વી

ધાત્રી : બાળકને ધવરાવનારી

રક્ષક બાઇ

ધુમ્ર : ધુમાડો

ધુમ્રધૂસર : ધુમાડા જેવી ગંદી ને

કાળી

ન

નદ : નદી

નર્તન : નાચ, નૃત્ય
 નવાજે : સ્તુતિ કરે, પ્રશ્નમ
 કરે
 નાટતી : વેશ બ્રજબા કરતી
 નિદાધ : ઉનાળો
 નિર્જલ : પાણી વગરનો
 નિરાળું : જુદા જ પ્રકારનું
 નિમ્ન : નીચાણવાળો, ઢાળવાળો
 નિરંતરાચ : અટક્યા વગર,
 આડશ વગર
 નિરંતરાળા : આડશ વગરના,
 કાંઈ પણ આપરણ વગરનું
 નિશા : રાત
 નિશાપતિ : ચંદ્ર
 નિસર્ગ : કુદરત
 નિષ્ઠુર : નકોર, શુષ્ક
 નીલામ્બર : લીલી સાડી
 નેતિ નેતિ : બધાથી પર-પર-
 માત્રા
 નેન : નયન, આંખ
 નૈસર્ગી : કુદરતી
 નૃત્યજેદ : નાચવાનો ચાક

પ

પગથાર : પગચિયું

પતત્રી : પક્ષી
 પમરે : બહેક, ખુશળો આપે
 પય : પાણી, દૂધ
 પરમોચ્છવાસ : પરમ-પ્રાણુ
 પરહરો : ત્યાગ કરો
 પરાગ : દૂધની રગ
 પરાપંથી : જૂના કાળનો માગ
 પરિતોષ : સતોષ, તૃપ્તિ
 પરિચય : સહવાસની ટેવ
 પરિમલ : મુગંધ
 પર્યંત્ય : વૃષ્ટિનો દેવ
 પર્યંક : પલંગ
 પરિચારિકા : ચાકરી કરનારી
 પલટી : બદલાઈ
 પલ્લવ : પાંદડું
 પાણિ : હાથ
 પાનાં પડયાં : દુઃખના દાવ
 પડયા નસીબ નડયાં
 પિતૃવ્યદેશ : મૃળ સ્થાન
 પીચૂષ : અમૃત
 પુલકિત : રંવાણ ઉભાં થયેલ
 પુષ્પધન્વા : પુષ્પના ધનુષ્યવાળો,
 કામદેવ
 પેરે : રીતે
 ખ્યાસ : તૃપા, તરશ
 પ્રકૃતિ : કુદરત

પ્રખર : સખત

પ્રગલ્ભ : પ્રબુદ્ધ, ભરચક

પ્રચ્છન્ન : છેક છુપ યલી

પ્રણય : પ્રેમ

પ્રણવધ્વનિ : ઝંકારનાદ

પ્રતિધ્વનિ : પડથો

પ્રતાપ : ઉપતાપ, અતિ તડકો

પ્રત્યુત્તર : સામો જવાબ

પ્રત્યય : વિશ્વાસ, ભરોસો

પ્રદિપ : પ્રકાશિત

પ્રમદ : પૂર્ણ મદમરી

પ્રભા : તેજ

પ્રભાકર : સૂર્ય

પ્રમાથી : બળવાન, ભેરથી દત્ત-

માલાવી દે એવું

પ્રવાત : પવન

પ્રસ્ફુટિત : પુલકિત, રંગામાં ગિલાં
ચતાં

૨૬

ફગર ફાગ : હોળી પ્રસંગે બોલા

તા અપશબ્દો—ગાળભેળ

ફટાણાં : મેણાંટુંણાં, દલકટ
શબ્દો

બી

બધીરતા : બહેરાપણું

બહિષ્કરણ : કાઢી મૂકવું તે

બાલાર્ક : ભગતો સૂર્ય

બુંદ : ટીપું

બોજસર : વજનના પ્રમાણમાં

બોલગુલો : શબ્દકુસુમો

ભ

ભાસ્વર : અત્યંત ઉગ્રસવાળી

ભીતિ : ભય, ધીક

ભ્રાતૃજ : ભત્રિજો

ભિષ્ય : વૈદક ગુણવાળા

ભૂંગ : ભમરો

મ

મન્યકાવતી : કટાક્ષ કરતી

મધુ : મધ

મધુકર : મધમાળ, ભ્રમર

મનસિજ : કામદેવ

મનસિજસખા : કામદેવનો મિત્ર
વસંત

મનુજ : મનુષ્ય

મરકત : નીલમ મણિ

મરાલ : હંસ, રાજહંસ

મરુત : પવન

મસ્તિષ્ક : માથું, શિર

મહિમ્નસ્તોત્ર : મહિમાની,

મેટાઈની સ્તુતિ

માતરિન્ધા : પવન

માધવ : શ્રીકૃષ્ણ, વસંત

માધવમિત્ર : વસંતઋતુનો મિત્ર

કામદેવ

માશૂક : પ્રિયતમા

મિટવીણુ : મટકું માર્યા વગર

મિષે : બહાને

મુકતાફળો : મોતી

મુકુલ : ફૂલની કળાઓ

મુખાર્વિદ : ચંદ્ર જેવું મુખ

મુગ્ધભાવ : મુગ્ધાવસ્થાના સ્નેહ

ભાવ

મુર્શિદ : તત્ત્વબોધ આપનાર ગુરુ

મેખળા : કદોરો

મેદિની : પૃથ્વી

મેદિલ : સંગીતનો જલસો

મોદ : આનંદ

મંજરી : મ્હોર, માંજર

મંજુલ : મૃદુ, મીઠું, કોમળ

મંત્રદીક્ષા : આરંભક મંત્રથી

શિક્ષણની શરૂઆત કરવી તે

મૃગજવ : હરણ જેવો વેગ

ય

યાચક : માગનાર

યુગલ : જોડું

ર

રતિ : સ્નેહમૃતિ, કામદેવની સ્ત્રી

રમ્ય : રમણીય, રળિયામણી

રવ : શબ્દ, અવાજ

રશ્મિ : કિરણ

રસી : દોરી

રાગી : શોખીન

રામાંકુરો : રવાણાં.

લ

લસિત : રંગાયલા

લહરી : લહેર, પવનનાં મોજાં

લાજતો : શરમાતો

લુપ્થક : પારધિ, ચિકારી

લૂઠે : લોટે, આળોટે

લહેરો : પવનનાં મોજાં, ભમિ

વ

વક : વાંકીચૂંકી

વજ્રશાં : વજ્ર જેવાં, તીક્ષ્ણ

વટાવવા : વટી જવા, દૂર કરવા
 વત્સર : વર્ષ
 વની : વનવાસી, સંસારની અસર
 વગરનાં
 વર્તુલ : ગોળ, ફૂંડાળું
 વસન : કપડાં
 વ્રણ : ધા, ચીરો, વિરહવ્યથા
 વાત્સલ્ય : બાળક પ્રત્યે પ્રેમ
 વામી : દૂર કર્યું, વિસાડ્યું
 વારિ : પાણી
 વિચિ : મોઝાં, ઊર્મિ
 વિટપિ : આડવાં
 વિદ્યારતી : ચીરતી, દૂર કરતી
 વિદ્યુત્ : વીજળી
 વિનિમય : અદ્વૈતોપદેશો
 વિનિદ્ર : નિદ્રા વગરની
 વિમલ : નિર્મળ, શુદ્ધ
 વિમુખ : અભુગમતી
 વિભિન્ન : જુદાધના
 વિપ્રયોગ : વિયોગ
 વિભુ : વિરાટ દેહ
 વિચિત્રપથ : આકાશ માર્ગ
 વિરત : વિરમતો, અટકતો
 વિરાટ : પ્રહ્લાંડનાયક, વિભુ
 વિલિપ્ત : લીંપાઇ ગયેલું, ફેંધાયેલું

વિલીન : નિમગ્ન, લય પામેલ
 વિશારદ : અપળ
 વિષમ : વિપરિત, અવળા, દુઃખદ
 વિસ્તીર્ણુ : વિશાળ
 વિહાર : રમતગમત
 વિશેષ : કનડગત, ભેદ
 વેદિ : યજ્ઞશ્રમિ, પવિત્ર સ્થાન
 વ્યોમ : આકાશ
 વૃત્તિ : વલણ, લાગણી, ઊર્મિ

શ

શરણુદા : આશ્રય આપનારાં
 શાન્તિપ્રદા : શાન્તિ આપનારાં
 શિખરિન્ : પહાડ
 શિતરશ્મિ : ચંદ્ર, ઠંડાં દિરણુ-
 વાળો
 શુકલ : સફેદ, ધોળું
 શૈશવ : નિર્દોષ બચપણ
 શંસતાં : વખાણતાં
 શ્રમસુતા : થાકથી ઊપન્નતી
 શ્રુતિશુણુ : સાંભળવાનો શુણુ
 શ્રુતિદહાર્ણુ : શ્રવણ-લહારુ

સ

સદન : ભુવન, ઘર

સનમ : પ્રિયતમા, પ્રભુ સૌથી
વધારે વદાત્ત કરવા યોગ્ય
હોવાથી તેને સનમ કહે છે
સન્નિધિભાવ : સહવાસમુખ,
સથવારો

સપત્નિ : શોકચ
સપ્તરંગી : સાત રંગવાળું, મેઘ
ધનુષ્ય જેવું
સળાળ્ય : આંસુથી રૂંધા થેલ,
ગળગળો

સમષ્ટિ : આખું વિશ્વવિરાટ
સર : તળાવ, સરોવર
સરિતા : નદી
સલિલ : જળ
સહકાર : આંગો, આત્મવૃક્ષ
સહચાર : સથવારો
સહસા : અત્યાનક
સહિષ્ણુ : સહનશક્તિ વાળો
સહોદર : બંધુભાવ વાળો
સાધ્વી : સાધુતાવાળી, પવિત્ર
સાનમાં : હસારામાં
સામ્ય : સમભાવ, સમદષ્ટિ
સાયુજ્યભાવ : સહવાસમુખનો
આનંદ

સાષ્ટાંગ ; આઠે અંગો સાથે,

મૂશળધાર

સીકર : પાણીના છાંટા
સુકુમાર : કોમળ, મૃદુ
સુધા : અમૃત
સુમન : પુષ્પ
સુરભ : સુગંધ
સુશીલ : સારા ચારિત્ર્યવાળો
સુશ્રુષા : સેવાચારી
સુહૃદ : મિત્ર
સોડ : સથવારો
સૌમ્ય : શાન્તિ આપનાર
સૌરભ : સુરભિ, સુગંધ
સૌહાર્દ : સ્નેહાળ, મિત્રાધલયું
સંતત : નિરંતર, અખંડ
સ્ફટિક : સ્ફટિકમણિ
સ્નિગ્ધ : સ્નેહાળ, સ્વીકસહાર
સ્વેદ : પરસેવો
સ્રોત : ઝરો

હ

હય : ઘોડો
હૃષ્ણુષ્ટ : ધટ્ટ, બહુ

ક્ષ

ક્ષીર : દૂધ

લેખી યાગે મોત વિના મરતું, તન્ને તમે કેદ. ૧.
 નખી એમાં રવાદ કસો સારો,
 વિચેદની નખરથી વિચારો;
 દુઃખી થશે કેદનો કરવારો, તન્ને તમે. ૧.
 પીંડો ને જન મદિરા તાડી,
 તેનાં દુગ્ધ કેશું દેખાડી;
 હાથે પદ્ધતી દેશે પાડી, તન્ને તમે. ૨.
 અશીશુથી કેદ ગયા છડી,
 ગભારી ગાંધકી મંડી;
 મૂંઝા દુઃખ દર્દીયામાં જુડી, તન્ને તમે. ૩.
 મરખને મૂંઝ મજે સંગી,
 લીલાગર ભાંગ પીચે ભંગી;
 અક્કલ લીલા એનો અડખંગી, તન્ને તમે. ૪.
 મફર કે માલમ ને ખારો,
 જરર અક્કલ તેની જાયો;
 સારા સારા લોકોમાં નિંદાયો, તન્ને તમે. ૫.
 પીંચે દાઈ માંતે ગુણુ જાણી,
 ધુમાડો ખેચે જળ આણી;
 એની તો અક્કલ વેચાણી, તન્ને તમે. ૬.
 તે સર્વે રાગ કરે તનમાં,
 અમે સાંભળ્યું વેદોં જનમાં;
 મોઢા તમે માની લેજો મનમાં, તન્ને તમે. ૭.
 ન ખારો પાક કદી પ્રીતે,
 લેખી ચતુરાઈ પટે ચિંગે;
 રેન્ને રાગ માણુસની રીતે, તન્ને તમે. ૮.
 રાજ્ય ધરી ને દિવમાં દરીએ,
 કદી એનું કરમ નહીં કરીએ;
 શિખામળુ સારી રહે ધરીએ, તન્ને તમે. ૯.
 ખતારી મરખી બહુ સારી,
 ધુળી ને દેશે વિસારી;
 તેના મુખ ઉપર પેનરી, તન્ને તમે. ૧૦.
 વારે વારે કું કદીએ વાર,
 રંગે દરી કદીએ તમ સાર;
 મળો દલપત કદે કદી માર, તન્ને તમે. ૧૧.

ગરબી ૪ થી.—કેદના અવશ્યુ વિષે.

“માવ પીંચાઈને સારોએ” —એ રાગ.

મોંઝ કદી ને કદી સાંભળે,

ફલ વિસારો અશીશુ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 અવશ્યુ અતિ ઝાઝા અશીશુમાં રે,
 એથી હોયછે અક્કલ લીછુ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 મોટે મોટેલ ચડીને બેસતા રે,
 અશીશુથી એજ થમા હરરાજ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે;
 ને નર બોજન જગતા બાવતાં રે,
 રડતા દીકા અજને કાળ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 વાદન રથ ધોડાને પાલખી રે,
 ચાલ્યા પગ પાળા તણ તે તેલ હો લાલ.
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે;
 રાતા માતા શરીરે શોભતા રે,
 દીકા તેના દુર્ગળ દેહ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 ને નર અવર શિરોમણી જગતા રે,
 નીરખ્યા તે નિદ્રાશે નેણુ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે;
 ને નર બહુ જુક્તિથી બેલતા રે,
 તે નર બાળે ભાગ્યાં વેણુ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 નેની અતિ સંભળાતી આખર રે,
 તેર મ મોઢોમાં નિંદાય હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે;
 નેનું સાગપણું કૌ માનતા રે,
 તે સાચો યાવા રામખાપ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 તોપણુ સાચમનાય નહિ તેદનું રે,
 સર્વે લોક તને વિશ્વાસ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે;
 ને નર દુર્નીયામાં જવનો મુજો રે,
 સાઈ મનુખ ન જેમે પાસ હો લાલ;
 લાલ કંચુના નવ લીછએ રે.
 બહુ દુઃખછે એવા પદાણુમાં રે,
 પ્રાદીન કરમખનિ હોય લીછુ હો લાલ.

२२५८१

२२५८१

२२५८१

२२५८१

२२५८१

२२५८१